

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

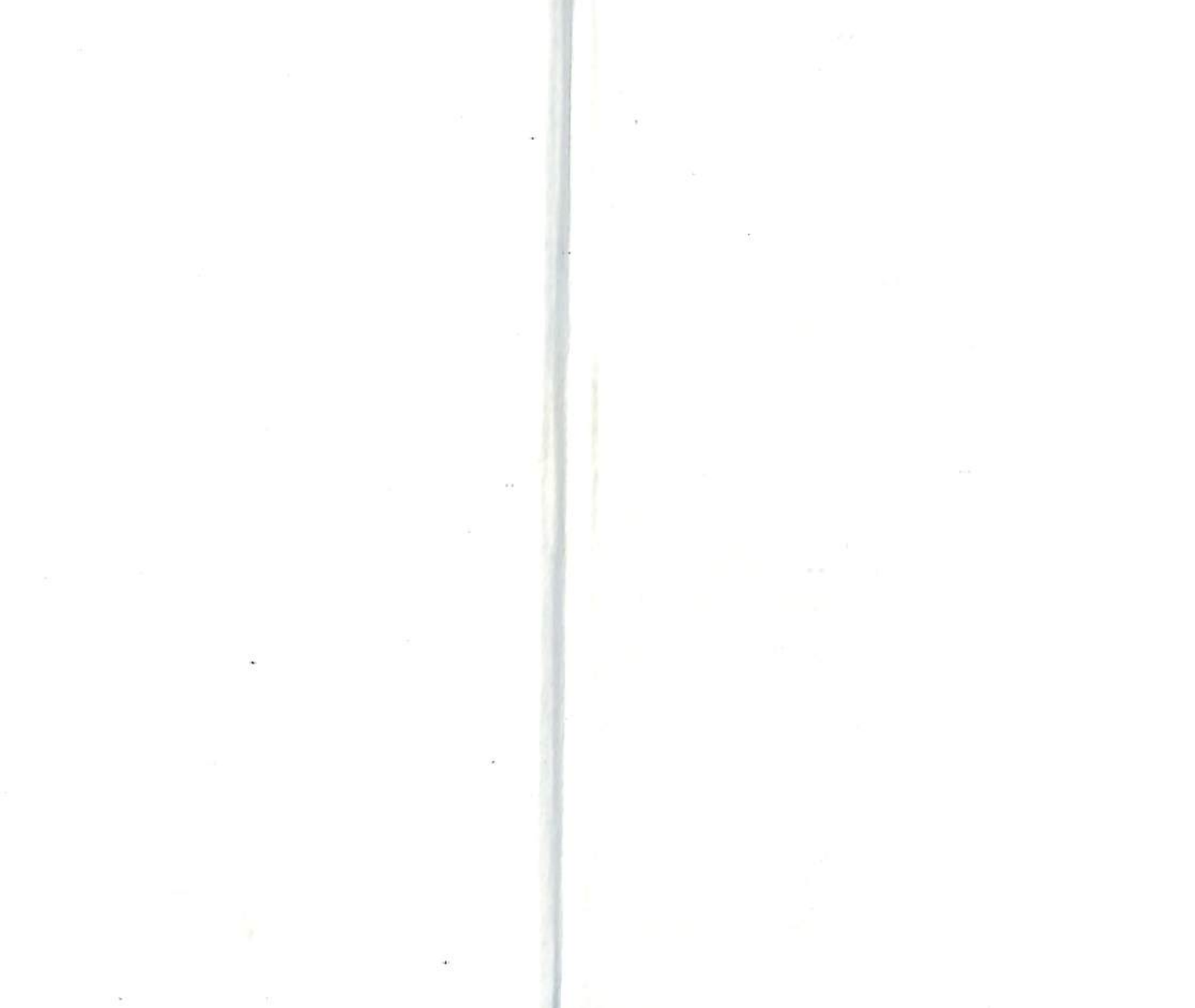
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

910.4

U-52

ԱԿՏ ԵՒ ԶԲՕՍԱԼԻ

Տ Ե Տ Ր Ը Կ Ն Ե Ր

ԺԸ, 24 24

ՓԵՌՆԵՆԳ ԳՈՐԴԷՐ

Կ Ա Մ

ՄԵՐՍԻԿՈՅԻ ԸՌՆՈՒԻԼԸ

ԻՐԵՒ ԸՐՈՒՆԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԻՍԵՓ ԿՈՂՄԻՍՍԻ

ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆ

1. ԿԳԼՄԸՅ ՍԻՊԻԼԵՆ

ՄԻԹ. ՈՐԻՏԵՆ
ՀԱՏ. ԳՂԿԼ-1922
ՄՅԱՆԻԿՅԱԼԻ ԱՆՎԱՆ

Վ.Ի.ՆՆԵ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԵՆՔԸ

1851 ՌՅ.

910.4
U-52

510-4
U-52

ԺԲ.

Աղանդի շար իրարով բազմի էր և բազմի: — Օրոշու
րոյն պարբերական:

Թեպէս աս վերջին յաղթութիւնը շատ աղէկ
 յաջողեցաւ, սակայն Սպանիացոց վիճակը միշտ յու-
 սաստանական ու դժբախտ էր: Մոնղեղումն չկար,
 պաշարները նուազելու սկսած էին, վաստղն ալ
 լիննալու վրայ էր. զինուորներէն շատերը վէրք ու-
 նէին եւ ամէնքը սաստիկ յոգնած էին: Մեքսիկա-
 ցիք ալ աւելի հոգի առնելով՝ բոլոր կամուրջները
 քանդած էին, որպէս զի անոնց ետ քաշուիլն ար-
 դէլէն: Տեսնելով որ յարձակմամբ չեն կրնար յաղ-
 թել, կ'ուզէին անօթութեամբ յաղթել: Ասմ սովէ
 մեռնիլ, կամ կուոց զոհ ըլլալ՝ աս երկուքին մէկն
 էր Գորդէղին քաջ զինուորներուն գլուխը գալիքը.
 ուստի Սպարապետը մտքին մէջ որոշեց որ Մեքսի-
 կոցն ետ քաշուի, ուր որ ալ չէր կրնար կենալ:
 Աս որոշումն ինք իրեն ընելէն ետքը՝ մեծերը խոր-
 հրոզի կանչեց, որ անոնց միտքն իմանայ թէ աս
 բանն ինչ կերպով եւ երբ ի գործ դնեն: Ժողովա-
 կանք երկու կողմ բաժնուեցան. ոմանք ցորեկ ատեն
 քաշուիլ կ'ուզէին, որպէս զի վտանգները յայտնի
 տեսնեն, իրենց շարժումները կարգի դնեն եւ հար-
 կաւոր եղած ատեն կարող ըլլան դիւրաւ միանալ
 ու թշնամեաց յարձակմանը դէմ դնել: Ոմանք ալ
 կ'ըսէին թէ գիշերն աւելի ապահով է եւ իրենց
 աւելի շահաւէտ, որովհետեւ յոյս ունէին թէ Մե-
 քսիկացիք իրենց աւելորդապաշտութեամբը գիշեր
 ատեն չեն պատերազմիր: Աս վերջին կարծիքը
 յաղթեց: Գորդէղ ալ նոյնին հաւանեցաւ եւ ամէն
 բան սկսաւ կարգի դնել որ առջեւի գիշերը ճամբայ
 ելլեն: Բոլոր օրը շարժական ու գիւրտասար կամուրջ
 մը շինելու աշխատեցան, որպէս զի քանդուած թրմ-

Handwritten notes in Armenian script, possibly a signature or reference.

բերուն ու հաղորդութիւնը կարուած տեղերուն վրայ
գնեն եւ լինն անցնին: Բոլոր թագաւորին երթա-
լու դանձն ու իր անձնական հարստութիւնը ժող-
վեց, միանգամայն ան անհամար զարդերն՝ որոնք
դեռ չէին բաժնուած, մէկտեղ բերել տրւաւ: Հին-
գերորդ մասը թագաւորին հանելէն ետեւ՝ զինուորաց
լսաւ թէ ամէն մարդ ուղածին չափ առնէ. բայց
զերենք զգուշացոյց որ չըլլայ թէ չափէն աւելի ծան-
րանալով՝ իրենք զերենք վասնզի մէջ գնեն:

Ասոնք բնէն ետեւ՝ մեծ փութով եւ զգուշա-
ւորութեամբ բանալը կարգի գրաւ: Սանտովալ, Օր-
տազ ու Փրանսիական Ղուկոյ՝ երկու հարիւր քաջ
յառաջագահ զինուորաց հրամանատար դրուեցան.
վերջագահը՝ որուն մէջ էին Սպանիացոյ մեծ մասը,
Ալփարտոյին եւ Ալբասկուէզ տէ Ղէնին հրամա-
նատարութեան տակ գրաւ. իսկ ինք բանակին կեն-
դրոնին կ'առաջնորդէր, որուն մէջն էին Մոնղէրու-
մային բնտանիքը, գերի բռնուող երեւելի մարդիկ
թնդանութներն ու շարժական կամուրջը. գաշնակց
զօրքն ալ աս երեք զլուսոր գնդերուն մէջ բաժ-
նուած էին: Աէս գիշերէն քիչ մը ետքը, 1820ին,
Յուլիսի մէկին, յառաջագահ զօրքը շարժելու սկսաւ
որուն ետեւէն անմիջապէս բոլոր բանակն ալ գնաց:
Նոյն գիշերը սաստիկ մութ էր ու հեղեղի պէս ան-
ձրեւ կու դար. աս պարագան՝ որ առջի բերան շատ
օգտակար երեւցաւ, քիչ մ'ետքը խիստ դժբախտ
հետեւութիւն ունեցաւ: Սպանիացիք լուսութեամբ
յառաջ կ'երթային Գաղուպա տանող թմբին վրայ
էն, որովհետեւ ան կողմանէ քաղաքը ցամաք եր-
կրին աւելի մօտ էր. միանգամայն նոյն կողմը՝ Գլաւ-
գալացին ու դէպ ի ծով տանող ճամբէն աւելի հե-
ռու իննալով՝ Մեքսիկացիք նոյն տեղերն ուրիշ տե-
ղերուն չափ չէին ուրած: Սպանիացիք առանց ար-
գելք մը կրելու՝ թմբին առջի կործանած տեղը

հասան ու խարուելով կարճեցին թէ թնամին ի-
րենց փախուսան իմացած չէ:

Բայց Մեքսիկացիք թնամիներէն դադարուկ ա-
ծնոց ամէն շարժումները դիտած ու սաստիկ յար-
ձակում մ'ընելու պատրաստուած էին: Սպանիացիք
կամուրջը հաստատելու եւ ձիերն ու թնդանութներն
անցընելու զրազած ժամանակ՝ մէկէն ի մէկ փողե-
րու ձայն ու բաղմութեան աղաղակ մը լսելով՝ շփո-
թեցան եւ սարսափեցան. քարերն ու նեւերն ան-
ձրելի պէս ամէն կողմանէ սկսան վրանին թափիլ:
Մեքսիկացիք ստակախ կատարութեամբ յառաջ կու
գային. շարժական փայտէ կամուրջն ալ թնդանութ-
ներուն ծանրութենէն անանկ մը ջրին մէջ խրեցաւ,
որ դուրս հանելն անկարելի եղաւ: Սպանիացիք ի-
րենց վտանգը տեսնելով՝ արտօնօք երկրորդ խրա-
մատին վրայ դացին, ուր որ թնամիները զերենք
պաշարեցին: Եւ թէպէտ իրենց բնական քաջատր-
տութեամբն ու արիւթեամբը կը պատերազմէին,
բայց սաստիկ նեղ տեղոյ մը մէջ փակուած ըլլալով
եւ խոր մութն ու անձրելին սաստկութիւնն իրենց
արգելք ըլլալով՝ գէրքերնուն առաւելութիւնը մեծ
օգուտ մը չէր բներ:

Բոլոր քաղքին բնակիչքն իրենց հարստահա-
րիչները հարածելու ելած էին. անանկ կատարած էին
որ ետեւ մնացողներն առջեւի կեցողները սաստիկ
կը հրէին եւ ուժգնութեամբ յառաջ կը մղէին, որ
սպանիացոյ աւելի մօտիկան. ինկողներուն տեղ
շարունակ նոր զօրք կը յաջորդէր: Սպանիացիք հե-
ղեղի պէս վրանին վազող զօրքին դէմ գնելէն շատ
յուշեցալով, ալ տեղի տալու սկսան: Քանի մը բուպէի
մէջ բոլոր կարդերն աւրուեցան. ձիաւոր ու ոտանա-
ւոր, պաշտօնակալ եւ հասարակ զինուոր, բարեկամ
ու թնամի իրարու խառնուեցան. գիշերուան մութ
թեւ զարնուողները չէին իմանար թէ հարուածն

ուսկից կու գայ, թշնամիէ թէ բարեկամէ: Գորդէդ գրեթէ հարիւր հետեւակով ու քանի մը ձիաւորով վերջին երկու խրամատներն ալ անցնելով կրցաւ վերջապէս տաքը ցամաք երկրի վրայ կոխել: Քանի որ նորէն զինուոր կ'ազատէր ու իրեն հետ կը միանար, զիրենք կարգի կը դնէր ճակատ կը կազմէր, որ յարձակման դէմ դնեն. ետքը նորէն ետ դարձաւ խրամատներն անցաւ, որպէս զի ետեւ մնացողներուն օգնութեան հասնի: Ասիկա ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ ինք զինքը նորէն յայտնի մահուան վտանգի մէջ դնել. բայց իր հաւատարիմ ընկերներուն գտնուած ողորմելի ու ողբալի վիճակն՝ յս նշանաւոր մարդուն քաջարտութիւնը կը կրկնապատկէր եւ իրեն նոր զօրութիւն մը կու տար. հասարակաց ազատութիւնը հոգալու համար իր կենաց վտանգը մտցած էր: Իր զօրքը կը քաջալերէր որ արիւթեամբ դէմ դնեն. անոնց ընթացքին կ'օգնէր, ու ամէն նպաստ կը մատուցանէր որ խրամատներն անցնին ցամաք երկիր հասնին: Թեպէտ եւ այսպէս ամէն յայտնի վտանգաց մէջ ու խառնուրդին ամենէն սաստկացած կողմերն աներկիւղ կը մտնէր, բայց ամենեւին եւ ոչ մէկ վէրք մ'ընդունեցաւ. կրնայ ըսուիլ որ Աստուած յայտնապէս զինքը կը պաշտպանէր: Սակայն աս քաջութեան գործքերուն մէջ սրտին անձկութիւնն ու վշտերը զինքը սաստիկ շատ կը նեղէին. աչքին առջեւը կը տեսնէր որ իր ընկերներէն շատերը բազմութեան դէմ չլինալով դնել կը մեռնէին կամ գերի կ'իյնային, ամանք ալ լծին մէջ կը խղրուէին: Ասոնք կը տեսնէր ու չէր կրնար օգնութեան հասնիլ. վերաւորողներուն ողբն ու կոծը, եւ ամենէն աւելի կենդանի բռնուելով աստուածներուն զոհ ըլլալու համար գերի տարուողներուն ձայնը՝ սիրտը կտոր կտոր կ'ընէին. բայց օգնութեան հասնին անկարելի էր: Աերջապէս վերջապահաց գնդէն ալ ազատողներն

եկան իրեն հետ միացան. վէրքերով լեցուած եւ արեան մէջ թաթխուած՝ ութ Սպանիացի եւ խել մը Գլասգաւացիք Ալվարատոյին ետեւէն կու գային, որն որ ծանր վէրքեր առած ըլլալով՝ հաղիւ թէ սոքի վրայ կենալու յոյս ունէր: Իրեն բոլոր ուրիշ ընկերները, թէ Սպանիացի ու թէ դաշնակից, պաշտօնակալ ու զինուոր, նոյն խակ դժբախտ Աելակուէզ տէ Լէոն քաջ երիտասարդը, ամէնն ալ կամ մեռած կամ գերի բռնուած էին: Ալվարատոյ՝ միայն իր երազաշարժութեամբ կրցեր էր ազատիլ. երբորդ խրամատին եզերքը կենալու ստիպուելով եւ տեսնելով որ զինքը հալածող բազմութեան դէմ դնելն անկարելի է, բոլոր յոյժ ժողվելով երկայն նիզակը խրամատին յատակը կ'ընցուց, եւ ուժով մը օդը նետուելով ու միայն բաղկին զօրութեամբ ինք զինքը բռնելով, մինչեւ խրամատին մէկալ կողմը ցատքեց: Աս զարմանալի գործողութիւնը ետքէն հրաշքի մը պէս սեպուեցաւ. նոյն խակ Ալվարատոյ երբ որ ցատքած խրամատին լայնութիւնը տեսաւ, ապշեցաւ մնաց: Բայց աս բանս այնչափ վիաներով հաստատուած է՝ որ տարակուսելու տեղի չիմնար. Սպանիացիք նոյն տեղւոյն անուեն՝ Ալվարատոյի անց գրին, որպէս զի աս անլուր եղանակաւ ազատող քաջ պաշտօնակալէն անունն անմահացրենն:

Ատու չեղած՝ նոյն զարհուրելի գիշերուան՝ աղետալի կտորածէն ազատող զօրքերը՝ Գաբուպայի թով միացան: Երբ որ արշալոյսը ծագեցաւ եւ Գորդէդ իր զօրաց խեղճ մնացորդը տեսաւ, որն որ կեսէն աւելի նուազած, վճատած ու մեծ մասը վերքերով ծածկուած էր, անոնց կրածներուն եւ նոյն դժբախտ գիշերը կորսնցուցած քաջ ու հաւատարիմ ընկերներուն յիշատակուն ան աստիճանի այլայլեցաւ

¹ Աս դառն գիշերը մինչեւ հիմայ նոր Սպանիայի բնակիչք Noche triste սոս ինքն թուաւ. գիշեր կը կանչեն:

ու այնպէս սաստիկ ցու գգաց, որ հարկաւոր կարգադրութիւններն ընելու եւ հրամանները տալու ժամանակ աշուրներէն արցունք կը թափէր ու խորունկ կը հառաչէր: Ջինտօրները Գորդեղին՝ իրենց ընկերներուն վրայ ցուցրցած գութը տեսնելով՝ վրան աւելի մեծ սէր կապեցին ու քաջալերեցան:

Աս աղետալի գիշերը շատ քաջ պաշտօնակալներ ու վեցհարիւրի մօտ ալ հասարակ զինուոր ինկաւ: Թնդանօթները բոլոր կորսուեցան, նոյնպէս պատուազօրի պաշարն ու զինուորաց կարասիները. գրեթէ բոլոր ձիերն ու երկու հազար ալ Գլասդալացի ջարդուեցան: Գանձին մէկ փոքր մասը հաղիւ կրցան ազատել: Ինչպէս որ Գորդեղ գուշակած էր՝ զինուորաց կորսուեան զվաւոր պատճառն իրենցմէ եղաւ. վրան զին աստիճանի ոսկւով բեռնաւորած էին, որ ազատ պատերազմէն անկարելի կ'ըլլար: Աերջպպէս Մոնդեզուսիցն եղբայրը, որդին ու երկու կանայքն ալ պատերազմին զոհ եղան. իսկ Ալուիլար եւ Մարինա՝ որոնք թարգմանութիւն ընելու համար շատ հարկաւոր էին, բարեբախտութեամբ մահուան վտանգէն ազատեցան. նոյնպէս ազատեցաւ յարդոյ Հայր Օրլեանն, որն որ իր եռանդուն աստուած պաշտութեամբն ու ձիբերովը բանակին այնչափ մեծ ծառայութիւններ ըրած էր:

Գորդեղին առջև փոյթն՝ իր յողնած զօրքին ապաստանարան մը հողալն եղաւ, որովհետեւ գրտնուած տեղն անյարմար էր: Մեքսիկացիք ամէն կողմանէ զինքը կը նեղէին ու մօտ անդերուն բնակիչքն իրենց դէմ զէնք առնելու սկսած էին: Ասոր համար Մեքսիկոյէն երկու մշն հեռու եղած բլուրներուն կողմը քաշուեցաւ, եւ հոն ստամբի մը տիրեց, որն որ հնձոց առատութեան աստուածին նուիրուած էր: Տամբարին շրջապատը բաւական ընդարձակ, ու պարսպով պատած եւ քանի մը աշտարակներով ամ-

րացած էր, որով գիւրաւ պաշտպանուելու կրնար ծառայել. մէջն ալ բաւական պաշար կար: Սպանիացիք աս պատնէշին մէջ քիչ մը շունչ առին, նոյն տկար պատուարն իրենց անառիկ բերդ մ'երեւցաւ. հոն Աստուծոյ իրենց տուած աս նոր ապաստանարանին համար շնորհակալ եղան եւ նոյն պաշտպանութեան յիշատակն անջինջ պահելու համար՝ ետքը պղտիկ միայնարան մը շինեցին, որուն անունը՝ Աստուածամայր օֆուկան գրին:

Գորդեղ իր պաշտօնակալներուն հետ խորհարդ բրաւ թէ ինչ ճամբայ բռնէ եւ որ կողմանէ ետ քաշուի: Իրենք ան առնել լծին արեւմտեան կողմն էին. իսկ Գլասդալ՝ լծին արեւելեան գին ու Մեքսիկոյէն 20 մշն հեռու էր: Սայոդ է այջափ երկայն ճամբայ պիտի ընէին, բայց միայն ան քաղքին մէջ ընդունելութիւն ու ապաստանարան դաննելու յոյս ունէին: Գլասդալացի մը իրենց առաջնորդ ըլլաւ. յանձն առնելով՝ բոլոր բանալը ճամբայ եղաւ: Առաջնորդը զիրենք երբեմն ձախճախուտ ու երբեմն լեռնային, սնուպատ ու շմշակուած երկիրներէն անցուց: Գրեթէ վեց օր անդադար առանց կենալու քաղցին: Ան վեց օրուան մէջ թշնամիք զիրենք ամենեւին հանդիստ չէին թողար. ահազին բաղմութեամբ Մեքսիկացուց զնոքը շարունակ վրանին կը յարձակէին. երբեմն հեռուէն նետեր կը նետէին ու երբեմն կը ձակատէին եւ առջեւնին կարել ուղեւով՝ երկու երէք կողմանէ աստիկ յանդընութեամբ վրանին կը վաղէին: Այսչափ աշխատութիւնն ու այջափ վտանգները՝ Սպանիացուց կրած նեղութեանց ամենէն մեծը չէր. անցած երկիրնին անբեր ըլլալով՝ ամենեւին կերակուր չէին կրնար դաննել, այնպէս որ վայրենի խոտ ուտելու ստիպուեցան: Անօթութիւնը զանոնք կը վհատեցընէր ու զօրութիւննին կը կորէր. ուր որ անոր հակառակ դանուած վեճակնին սաս-

տիկ գործունեութիւն ու մեծ քաջասրտութիւն կը պահանջէր: Այսչափ նեղութեանց մէջ իրենց մէկիկ մխիթարութիւնն էր՝ իրենց գլխաւորին հաստատութիւնը. Գորդէզ իր արթնութեամբն ամենուն օգնութեան կը հասներ, մեծ ճարտարմտութեամբ ամէն վտանգնին կը դուշակէր ու շարունակ վրանին կը հսկէր, ամէն անգամ վտանգին մէջ առաջին նետուողն ինքն էր ու ամէն աշխատութեանց զուարթութեամբ կը համբերէր: Եթէ Գորդէզ չըլլար, զինուորներն իրենց ազատութեան յոյսը բոլորովին կը կորսնցնէին. բայց անոր օրինակէն ու խօսքերէն յորդորուելով՝ ետեւէն կ'երթային, եւ վստահութիւննին ու յոյսերնին կ'աճէր:

Սեպտեմբեր օրն Օդումպա հասան, որն որ Մեքսիկոյն Գլխազալա երթալու ճամբէն հեռու շէր. արեւն ելլելուն պէս՝ ճամբայ ելան: Թշնամիք ալ շարունակ վերջապահ զօրքերն անհանգիստ կ'ընէին: Մարինա միտ դրաւ ու իմացաւ որ ամէն անգամ նետ նետելու ժամանակ ըսած նախատական խօսքերնուն մէջ՝ աս բառերը կը կրկնէին, Գացէք, աւազակներ, դացէք ան տեղն՝ ուր որ շուտ մը ձեր յանցանաց արժանաւոր պատիժը պիտի դտնէք: Սպանիացիք աս սպառնալեաց զօրութիւնն ան ատեն իմացան, երբ որ բարձրաւանդակի մը վրայ հասնելով՝ տեսան որ առջեւնին եղած ընդարձակ դաշտն անթիւ անհամար բանակով մը լեցուած էր:

Մեքսիկացոց մէկ փոքր մասը՝ Սպանիացոց ընթացքն անհանգիստ ըրած ժամանակ՝ իրենց գրեթե լաւոր զօրութիւնը լծին մէկալ կողմը ժողվում, ու Մեքսիկոյն Գլխազալա երթալու ճամբան բռնելով՝ Օդումպայի դաշտին մէջ տարածուած էր, ուսկից որ Գորդէզ հարկաւ պիտ'որ անցնէր: Աս անհամար բազմութիւնը ըբան վրայէն ամբողջ տեսնելով՝ Սպանիացիք պաղեցան մնացին եւ ամենէն քաջա-

սիրաներն ալ բոլորովին յուսահատելու սկսան: Բայց Գորդէզ ժամանակ կորսնցնել չուզեց, վստահալով որ զանազան մտածութիւններով զօրաց վախն աւելի կը սաստկանայ. անոր համար իր տկար բանակը կարգաւորեց ու շուտ մը պատերազմելու պատրաստեց: Մնացած քանի մը ձիերը՝ քաջ հեծեալներու յանձնեց եւ ինք անոնց գլուխն անցաւ, որպէս զի ամենէն աւելի վտանգի մէջ եղող տեղերու օգնութեան հասնելու պատրաստ կենան: Ամէն բան կարգի դնելէն ետեւ՝ Սպարապեան ամուր ձայնով ու մեծ եռանդով կանչեց. Բարեկամք, ահաւասիկ կամ յաղթելու կամ բոլորովին ջնջուելու վիճակի մը մէջ ենք. սրտերնիս առ Աստուած համբաւանա՛նք, բոլոր յոյսերնիս անոր վրայ դնենք եւ աներկիւղութեամբ յարձակինք: Խառնուրդն ահագին եղաւ. Սպանիացիք մեծ քաջութեամբ ու գրեթէ յուսահատութեամբ կը պատերազմէին. Մեքսիկացիք անոնց առջի յարձակման՝ քաջութեամբ դէմ դրին: Գորդէզին փոքրիկ ու պնդակազմ գունդն ուր որ կը հասներ, թշնամիները կը ձեղքէր, ամենէն ստուար զնդերն ալ կը ցրուէր կը բաժնէր: Բայց մէկ գունդը ցրուելուն պէս՝ ուրիշ մը անոր տեղը կը յաջորդէր: Չորս ժամ սաստիկ ու կատաղի պատերազմէ մը վերջը՝ Սպանիացիք խիստ յոգնելով՝ ալ դժուարաւ կրնային այնպիսի անհաւասար պատերազմն յաւաջ տանիլ: Աս վերջին վտանգին ատենը՝ մէկէն ի մէկ Գորդէզին միտքն ինկաւ որ բոլոր ան կողմերու ազգաց մէջ պատերազմին որոշումը թաղաւորական դրօշէն կախում ունի, եւ նոյն դրօշը գերի կրնալուն կամ դրօշակիր զօրապետը մեռնելուն պէս՝ բոլոր զօրքը կը ցրուին ու կը փախչին. ուստի անմիջապէս ետեւէն ինկաւ որ նոյն դրօշը ձեռք ձգէ: Չհաւազածին՝ Մեքսիկացոց զօրապետը՝ բանակին մէջտեղը բարձր ու փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած՝ նոյն դրօշը

կը կրէր, որն որ սփիէ շինուած ու գոյնդոյն փե-
տաւրներով զարդարուած եւ նիզակի մը ծայրն ան-
ցուած էր. դրօշը պաշտպանելու համար բաղմնթիւ
ու ընտիր գունդ մ'ալ որոշուած էր:

Գորդէղ անմիջապէս ամենէն քաջ պաշտօնա-
կաները, Ալլարատոն, Սանտովալը, Օլխար, Տաւի-
լան եւ ուրիշ քանի մը քաջեր՝ որոնք իրենց ձիերն
անմիաս պահած էին, ժողվեց ու իր միտքն անոնց
յայտնելով՝ յորդորեց որ իրեն հետեւին: Ասանց
ատեն անցընելու ամենքը մեկանց ձիերնին վազցու-
ցին, առջեւնին ելած ամէն արդեւքները յաղճեցին
եւ ան ահազին բազէին մէջ բարբ իրենց զօրու-
թիւնն ու քաջութիւնը գործածելով՝ շուտ մը թշնա-
մեաց ստուար դնգերը ձեղքեցին եւ զօրապետին
առջեւը հասան: Գորդէղ նիզակի հարուածով մը
զանիկայ կը վերաւորէ դետինը կը ձգէ. իր ընկերնե-
րէն՝ Յովհաննէս աէ Սալամանդա անունով մէկն ալ՝
ձիէն վար կ'իջնայ, դրօշը դէրի կ'առնէ եւ զօրապե-
տը կը մեռցընէ: Մեքսիկացիք տեսնելով որ նախ-
րական դրօշին դերի ինկաւ, ղէնքերնին կը նետեն,
խառն ի խառն դէպ ի լեռները փախչելու կը սկսին:

Այսպէսով լքինցաւ Սպանիացւոց նոր աշխարհ-
քին մէջ բրած ամենէն հռչակաւոր ու երեւելի
յաղթութիւնը: Զօրքը սաստիկ յոգնած բլլալով՝
Գորդէղ թշնամոյն ետեւէն իյնալ չուզեց, ուստի
եւ պատերազմի դաշտին վրայ մնացած աւարը ժող-
վելու դարձան: Մեքսիկացւոց շատ երեւելի իշխան-
ներն իրենց մեծազին զարդերովը զարդարուած՝ բա-
նակ եկած բլլալով, աւարը շատ առաս եղաւ. եւ
Գորդէղ ու իր ընկերները Մեքսիկոյէն ելած ատեն
բրած կորուսաներնուն տեղը լեցուցին:

Աս պատերազմին մէջ թէ Սպանիացիք ու թէ
Գլաադալցիք մեծ քաջութիւն ցուցուցին. բայց
Գորդէղն քաջութեան ոչ ոք հաւասարեցաւ: Հե-

տը դանուող պաշտօնակախներուն պատմածին նայե-
լով՝ Սպարապեան աս հռչակաւոր օրուան պէս քա-
ջութիւն, արագութիւն ու ժրութիւն՝ ամենեւին ու-
րիշ ասթի մը մէջ ցուցրցած չէր: Տիպղ կ'ըսէ թէ
Սանտովան ալ իր գործած զարմանալի քաջագոր-
ծութեանց համար մանաւոր եղանակաւ յիշուելու
արժանի եղաւ: Պատմիչները դալութեամբ կը յի-
շատակեն նաեւ Մարիա աէ Կոզլատէ անունով կին
մը, որն որ իր նիզակովը թշնամիներէն շատ մարդ
սպաննեց ու մեծ քաջութեամբ պատերազմեցաւ:
Թշնամեաց կորուստը սաստիկ մեծ եղաւ. ոմանք
մեռնողներուն թիւը մինչեւ քսան հազար կը հա-
նեն. Մրլես աս թիւը ստոյգ կը կարծէ, որովհետեւ
իր հաշուին նայելով՝ Մեքսիկացւոց բանակը երկու
հարիւր հազար հողիէ բաղկացած էր: Աս հաշուին
մէջ անաւարակցոյ շատ չափաւրնացութիւն կայ. բայց
ստուգիւ կրնանք բռն թէ Սպանիացիք երբեք աս
սասիճանի բաղմնթիւ զօրաց հետ պատերազմած
եւ սյաչափ շատ ջարդ բրած չէին: Իսկ Գորդէղին
կողմանէ՝ դաշնակից զօրքերէն շատուոր մաս մը դաշ-
տին վրայ մնաց, նոյնպէս իր զօրքերէն ալ շատ մարդ
մեռաւ. մնացածները դրեթէ բարբ վերաւորած էին.
ինքն ալ քարով մը զարնուեցաւ, անանկ սաստիկ
որ ձիէն վար ինկաւ:

Յաղթութեան երկրորդ օրը, Յուլիոս Տին, Սպա-
նիացիք առանց արդեւքի Գլաադալա մասն: Բոլոր
զօրաց թիւը չորսհարիւր քուտասուն հոգի էր. անոնց
ալ մեծ մասը վերաւորած ու ամենն ալ սաստիկ յո-
գնած: Ամիս մը յառաջ նոյն քաղքէն ելելու ժա-
մանակ ունեցած ուրախութիւննին ու յոյսերնին՝ հի-
մախուս դանուած վիճակներնէն բոլորովն տարբեր
էր: Ան ատեն իրենց դարձքին յաջողելուն վրայ
տարակցոյ շահէին, իսկ հիմա պէտք էր որ ամեն
բանէ հրաժարէին ու Գուպո դառնային:

Գորգէլէն Գլուգլու ելած խանութը պարահոծ դիպիւրը :

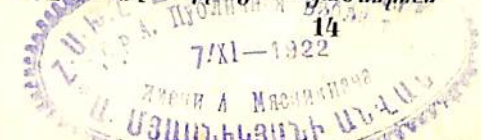
Պլաստիկացիք զՍպանիացիները մեծ սիրով ու բարեկամութեամբ ընդունեցան . քաղաք մտնելնին շատ հանդիսով եղաւ . Ժողովուրդն ուրախութեան աղաղակներով դիմացնին ելաւ եւ կ'երեւար որ օտարականաց գլուխն եկած չարիքներուն համեմատութեամբն իր հաւատարմութիւնն ալ կ'աւելնար : Գլխաւոր ցեղապետները զԳորգէլ իրենց տունն ընդունելու համար իրարու հետ կը միցէին . իրօք ալ Սպարապետն անոնցմէ մեկուն տունը բնակեցաւ , ցուցնելու համար թէ իրենց վրայ սրջափ վտաահութիւն ունի : Սպանիացիք առատութեամբ կերակուր ունեցան , ու վէրքերնին բժշկելու եւ աշխատութիւններնէն հանգչելու համար հարկաւոր եղած ամէն օգնութիւնները դտան : Բայց աս հանդիսոն ուրախութեամբ վայելած ատեննին՝ ցաւալի դիպուած մը իրենց սպահովութիւնն ու ազատութիւնը վտանգի մէջ ձգեց : Գորգէլ իր գլուխն ընդունած վէրքին փոյթ չտանելով , եւ մարմնոյ տաժանելի աշխատութիւններն ու մտաց հոգերը զինքն աւելի եւս տկարացնելով՝ սաստիկ ուղեղի ջերմութիւն ու տենդ մ'ունեցաւ , այնպէս որ կենացը վրայ սկսան վախնալ : Աս հիւանդութեան վրայ տեղացիք շատ ցաւեցան ու շիտթեցան . աղնուականները տխուր ու տրտում դէմքով՝ ամէն բոպէ հիւանդին որպիսութեան լուրն իմանալու կու գային : Ժողովուրդն անանկ բազմութեամբ դուռը միշտ պաշարած կը կենար , որ հարկ եղաւ ցրուել , որպէս զի անոնց պուսալու եւ ողբալու ձայնը հիւանդին վնաս մը չտայ : Ծերակոյտն երկրին ամենէն քաջ բժիշկները Ժողովելով՝ իրենց յանձնեց որ զինքը դարմանեն : Ասոնց բոլոր տրուեալը՝ զանազան խոտերու զօրու-

թիւնը ճանչնալու եւ իրարմէ որոշելու վրայ կը կայանար , զորոնք բոս տեղեոյն աղէկ կը դործածէին : Իրենց փորձառութեամբը Սպարապետին հիւանդութիւնն անցուցին . իսկիւնն տկար ու թեթեւ դեղերով ցան ու տենդին տաքութիւնը դադրեցընելու ջանացին , ետքէն աստիճան աստիճան վէրքը դոցելու դեղեր դործածելու սկսան , անանկ զգուշութեամբ ու յաջողութեամբ՝ որ քիչ ժամանակուան մէջ Գորգէլ բոլորովն առողջացաւ :

Եթէ որ զօրութիւնն աղէկ տեղն եկաւ ու իր սովորական գործքերուն պատաղելու սկսաւ , տեսաւ որ ընկերացը վրայ ահաճութեան ու դժբախտութեան ոգի մը տիրած էր . զօրաց մեծ մասն իրենց դժբախտ վեճակին եւ ակնկալութիւններնուն պարագ կըլլելուն վրայ համարձակ կը տրանջէին : Մանաւանդ՝ Նարվաեղին զհուսորացը խօսքն ան էր որ ասանկ վտանգաւոր ու անպտուղ աշխատութիւնները թող տան ու Գուպա կոյին դառնան : Անդրեաս տէ Տուերոյ՝ վերջին սոսկալի դէպքերէն շատ այլայլած ըլլալով եւ նորէն նոյնպիսի վտանգներու մէջ իյնալէն վախնալով՝ շարունակ կը ջանար զԳորգէլ համոզելու որ աշխարհակալութեան դիտուորութիւնը մէկդի թողու : Աերջապէս արանջողներու շատուոր կողմ մը կազմուեցաւ , որոնք Սպարապետին աղերսագիր մը սուկն եւ հրաման խնդրեցին որ ետ դառնան :

Գորգէլ աս բաներուն վրայ սաստիկ տրտմուցաւ , բայց ջանաց որ արտաքուստ չյայտնէ : Ներքուստ իր զօրացը տրտունջներուն իրաւունք կու տար եւ չէր կրնար պարսաւել : Ըրած կորուստներնուն ու դանուած խղճալի վեճակներնուն վրայ շատ կը ցաւեր . բայց իր մեծանձնութեամբն ամէն չարեաց դէմ հաստատուն կը կենար : Մէքսիկոյի տիրելու դիտաւորութիւնը երբէք չէր թողուր , վերջին թշուառութիւնները՝ սոսկ է իր յուսացածներն

ԳՈՐԳԷԼ

կատարումն ուշացուց, բայց յոչոր չխախտեց: Իր իշ-
խանութեամբը զօրաց տրտունջը խաղաղընելու ջա-
նաց, եւ որպէս զի դատարկութեամբ ոգիներն աւե-
լն չբղզին, բանակը քաղքէն դուրս հանեց, բայց
արդէն կէս մ'ալ ստիպուած էր:

Գեղարդայի ժողովուրդը՝ որ յառաջագոյն Գոր-
դեղին հաւատարմութեան երդումը բռած էին, երբ
որ անոնց առջեւ պարտութիւնները լսեցին եւ իմա-
ցան թէ իրենց պէս մարդիկ են, ապստամբեցան ու
Ջեմբողայէն Մեքսիկոյ դաջող դնդի մը վրայ յար-
ձակեցան. նոյնպէս Աերա-Գրուզ դաջող բաղմաթիւ
դունդ մ'ալ զարնուած ու ջարդուած էր: Այսպէս
սակաւաթիւ բանակն՝ իր ասանկ տկարութեան ա-
տեն՝ նորէն բռած կորուստներովը շատ նուազեցաւ:
Գորդեղ Գեղարդացուց խաբէութեան ու նենգու-
թեան վրայ սաստիկ նեղանալով՝ միտքը դրաւ որ
երթայ զիրենք պատժէ: Նարվաէղին զինուորներն
ալ յօժարութեամբ աս արշաւանաց մեջ մտան,
վասն զի սպաննուած զինուորներէն շատերն իրենց
ընկերներէն բլլալով՝ կ'ուզէին վրէժ առնել: Բանա-
կը դէպ ի Գեղարդա ձամբայ ելաւ ու քանի մը շա-
բաթուան մեջ՝ սաստիկ կոտորած ընելով քաղքին
տիրեց: Աս քաղաքը Աերա-Գրուզի ձամբուն վրայ
բլլալով՝ իրենց շատ հարկաւոր էր. դիրքն ալ ամ-
բանալու շատ յարմար բլլալով՝ քիչ աշխատութեամբ
ամուր բերդաքաղաք մը կրնար ձեւանալ: Շրջանա-
կը չափաւոր ամրութեամբ հողէ պատնէշ մը քաշե-
ցին. իսկ քովը բարձր լեռան վրայ աւելի հաստա-
տուն ամրոց մը շինեցին, ուր որ թշնամեաց յար-
ձակմանը դէմ իրենք զիրենք կրնային պաշտպանել:
Աս գործքին անանկ եռանդով ու շտապաւ ձեռք
զարկին, որ քանի մ'օրէն ամբողջ լմրնցաւ: Գորդեղ
քանի մը սպանիացի զինուոր թողուց, աս ամրոցը
պահպանելու համար, որուն անունը Աեկուրա դրաւ:

Աս վերջին յաջողութիւնը զինուորաց քիչ մը
սիրտ տալով՝ ալ Նոր Սպանիան թող տալու խօս-
քերը դադրեցան: Գորդեղ աս փոփոխութեան վրայ
շատ ուրախանալով՝ պատշաճ սեպեց որ ուրիշ նոր
արշաւանքներով զօրքը զբաղեցնէ, անոնց եռանդը
կամաց կամաց բորբոքէ, որպէս զի ի վախճանի կա-
րող բլլայ անոնց յաղթական զէնքերը Մեքսիկոյ
քաղքին վրայ դարձնել: Անոր համար քանի մ'ա-
միս մերձաւոր գաւառները զմնազան արշաւանքներ
ընելով անցուց, սպասելով որ Սպանիայէն ու Ջա-
մայիկայէն օգնութիւն դայ: Ասան զի յառաջագոյն
Նարվաէղին նաւերէն չորս նաւով հաւատարիմ պաշ-
տնակալ մը խրկած էր, որպէս զի նոր բախտախն-
դիրներ փնտռէ, ու ձի, վաւօդ եւ ուրիշ պատերազմի
պաշար դնէ: Գիտնալով միանդամայն թէ մինչեւ
որ լծին տէր չ'ըլլար, Մեքսիկոյ քաղքին տիրեն ու
պահպանեն անկարելի է, տասուերկու թեթեւ նաւի
շինութեան համար լեռանց վրայէն փոցոտ կարել
ու պատրաստել տուաւ, որպէս զի կտորները լծին
քով տարուին ու հարկաւոր եղած ատեն քովէ քով
բերելով նաւեր շինուին:

Բախտն ալ իր ճարտարամտութեան ու հաստա-
տութեան օգնեց: Գուպայի կառավարը մտքին մեջ
հաստատուն դրած բլլալով որ Նարվաէղին արշա-
ւանքն անտարախոյս պիտ'որ յաջողի, անոր ետեւէն
երկու նաւով առատ պաշար, զէնք ու զինուոր խր-
կած էր: Աերա-Գրուզի հրամանատարը նոյն նաւերը
ճարվիութեամբ իր նաւահանգիստն սրաց, անոնց
տիրեց ու մեջլինները դիրութեամբ համոզեց որ
Գորդեղի պէս քաջ ու յաջողակ զօրապետի մը հրա-
մանատարութեան տակ մտնեն: Քիչ մը ետքը նոյն
նաւահանգիստը ետեւէ ետեւ ուրիշ երեք նաւեր ալ
հասան, որոնք ճամայիկայի կառավարը ձամբայ հա-
նած էր, որ նոր երկիրներ գտնելով ու Գորդեղին

պէս աշխարհակալութիւններ ընելով, ինքն ալ ա-
նոր հարստութեանն ու փառայր մասնակից բլայ :
Իր խրկած մարդիկն երկրին անհմուտ բլայով ան-
բեր ու աղքատ տեղ մը ցամաք ելած էին, որուն
բնակիչքը կատաղեւ ու պատերազմող աղբ մըն էր :
Երկայն ատեն սաստիկ նեղութիւն ու վեշտ քաշե-
լէն ետեւ՝ անօթութենէ ստիպուելով, Վերա-Գրուզ
ապաւինեցան ու իրենց հայրենակցաց ձեռքը յան-
ձնուեցան : Գորդէղին կողմնակիցներն իրենց յուսա-
ցուցիչ ու հրապուրիչ խոստումներովը շուտ մը աս
զօրաց հաւատարմութիւնը խախտեցին ու դիւրաւ
իրենց կողմը շահեցան : Ասոնցմէ զատ ուրիշ ան-
ակնկալ օգնութիւն մ'ալ եկաւ : Սեւիլայէն ելլող
վաճառականի նաւ մը՝ որ պատերազմի պաշարով
լեցուն էր եւ իր ապրանքները ծախելու յուսով ան
կողմերն եկած էր, Վերա-Գրուզ հանդիպեցաւ : Գոր-
դէղ աս նախն ապրանքներն ամբողջ գնեց . նաւա-
տիներն ալ ուրիշներուն օրինակին հետեւելով ա-
նոր դքոշին տակը մտան : Թէպէտ ետեւէ ետեւ
ասանկ օգնութիւններ հասան, ի վերայ այսր ամե-
նայնի բոլոր արշաւանաց ժամանակուան համար բա-
ւական պատրաստ վառօդ չկար : Բայց աս կարօ-
տութիւնն ալ լեցուեցաւ . առջի անգամ Գլասգալա
բնակած ատենին՝ Օրտաղ քաղքին մերձաւոր լե-
րանց վրայ հրաբուխ լերան բերան մը տեսած էր,
որուն մէջ աղնիւ տեսակ ծծումբ կար : Ուստի հրա-
զէններու վերին հրամանատարը նոյն տեղը գնաց,
շատ ծծումբ բերաւ, եւ քիչ մը ետքը սիսուելու
արշաւանաց համար հարկաւոր եղածին չափ վառօդ
պատրաստեց : Գորդէղին վերջին ատեններն ընդու-
նած աս օգնութիւններով իր զօրաց վրայ 180 ոտա-
նաւոր ու 20 ալ ձի աւելցու : Աս ատենելով՝ Սպա-
րպետն ուղեց Նարվաէղին զօրացը մէջէն ակամայ
հսն մնացողներն ետ խրկել . անոր համար հրաման

հանեց որ թողուլ երթաւ ուղղոյն ազատ է եւ խոս-
տացաւ որ ետ դառնալու համար հարկաւոր եղած
նաւերն ինք կը հողայ : Նարվաէղին զօրքին մեծ մասն
աս առաջարկութիւնն ընդունեցաւ, որով բանակը
արարնջացող ու տժգոհ ղեկաւորներէն մաքրուեցաւ .
իսկ մնացածներն ամէնն ալ ընտիր զօրք էին : Սպա-
րպետն ետ դարձողներուն մէջէն՝ միայն իր բարե-
կամն Անդրէաս տէ Տուերոյին վրայ շատ ցաւեցաւ :

Ինչպէս իր տեղը պատմեցինք, Գորդէղ առջի
տարին Սպանիա պաշտօնակալներ խրկած էր . արդ
մինչեւ նոյն ատեն անոնցմէ ամենեւին լուր մը չառ-
նելով եւ կասկածելով որ գուցէ ճամբորդութեան
ատեն դժբախտութեան մը պատահած բլան, զՏիե-
կոյ տէ Օրտաղ եւ ՂԱլնոյց տէ Մենտոզա հրեշ-
տակութեամբ նորէն ճամբայ հանեց, իրենց հետ
մեկտեղ խրկելով մինչեւ 1520 Հոկտեմբերի 29 պա-
տահած դէպքերուն ամբողջ պատմութիւնը : Նոյն
պատմութիւնը սրն որ 1522ին տպուեցաւ, Ամբրիկայի
պատմութեան աս նշանաւոր մասին ամենէն վաւե-
րական գրուածքն է : Ուսպերդան ասոր մէջ միայն ան
պակտութիւնը կը գտնէ, որ քիչ մը չափազանց
պարագաներ կան : Սպարապետն աս անգամն ալ
նոյն երկիրներուն ղեղեկութիւնն ու հարստու-
թիւնը, եւ իր ընկերներուն գիւցաղնական քաջա-
դործութիւնները կը գովէր . իսկ իր դործքերը շատ
չափաւորութեամբ կը պատմէր : Հայր Օրմետոյին օգ-
նական քահանաներ խրկուելու հարկաւորութեան
վրայ ալ կը խօսէր, եւ կ'ըսէր թէ արդէն շատ ե-
րեւելի մարդիկ մկրտուած են ու շատերուն մարքին
մէջ կրօնի վրայ բաւական լուսաւորութիւն մտած
է, որմէ օգտակար պտուղներ ընդունելու մեծ յոյս
կայ : Վերա-Գրուզի ու Սեկուրայի դաղթականներն
ալ մասնաւոր աղերսագիր դրած ու Գորդէղին իշ-
խանութեան հաստատութիւնը խնդրած էին :

Աս նոր ճամբորդներուն յաջողութեան համար հարկաւոր եղած յանձնարարութիւններն ու աշխատութիւնները ըննցընելէն ետքը՝ Գորդէզ ամէն կերպով արշաւանաց պատրաստութիւնները հոգաց, որոնք քանի մ'օրէն կարգի դրաւ ըննցուց: Նաւերու փայտերը պատրաստ էր, պատերազմի կազմածն ու զէնքերը Վերա-Գորդէն հասած էին. ուստի եւ ճամբայ ելլելու արդէնք մը չկար: Սպարապետն արշաւանքը չսկսած՝ զօրահանդէս մ'ըրաւ. բոլոր բանակը կը կազմէին՝ 550 ոտանաւոր զօրք, որոնցմէ 80 հոգի հրացան ունէին, եւ 40 ձիաւոր. ինը կառք ալ թնդանօթ ունէր, որոնք նաւերէն դուրս հանած էին: Զօրահանդէսը տեղացւոց խառն բազմութեան առջեւ կատարուեցաւ ու կարելի եղածին չափ փառաւորութեամբ եղաւ: Գլխագալացւոց զօրապետն ալ Գորդէզին հետեւելով՝ իր բազմութիւն զնդերուն հանդէսն ուզեց ընել: Ամենէն յառաջ նաւադարանները կ'երթային. ետքէն զնդերու զխաւորները կարգաւ կու դային փառաւոր ու գոյնզգոյն փետուրներով զարդարուած, ականջներնէն ու պրկունքներնէն ալ սակի զարդեր կախուած էր, ձախ թեւերնին իրենց մահալին առած էին. ամէն մէկուն քովէն ալ մէյլակի վահանակիր ծառայ կ'երթար. վահաններուն վրայ իրենց յաղթութիւններն ու մեծագործութիւնները զանազան պատկերներով նկարուած էր: Ասոնք իրենց երկրին սուրբութեան համաձայն երկու մեծ զօրապետները բարեւեցին, ու յառաջ դային: Անոնց ետեւէն ալ դուռդ դուռդ զօրքերն անցան, որոնք փետուրներու գոյներով ու զօրջնէրու սարբերութեամբ իրարմէ կը զանազանուէին. դրօշին՝ նիզակի մը ձօթ անցուած զանազան անասնոց պատկերներ էին: Աս դաշնակցաց բոլոր զօրքը՝ սասը հազար հոգւոց կը հասնէր, որոնք Սպանիաւցւոց հետ պատերազմի պիտ'որ երթային:

Ճամբայ ելլելու օրը (1520ին Գեղտեմբերի 28ին) Հոյր Օլմեանն պատարագ մատուց, որուն բոլոր Սպանիացիք ներկայ էին. Աստուծմէ յաջողութիւն ու օգնութիւն խնդրելու համար՝ մասնաւոր աղօթք ալ եղաւ: Գորդէզ մատուէն դուրս ելլելուն պէս՝ դաշնակից զօրաց հրամայեց որ զնդերնին կարգի դնեն. ինքն ալ քիչ մը ետքը Սպանիացւոց առջեւն անցնելով՝ քաղքէն դուրս ելաւ: Միտքն ան էր որ Գեղեւզոյ քաղաքն երթայ, որն որ իր պատերազմական գործողութեանց կենդանը պիտ'որ ըլլար: Աս ամուր բերդաքաղաքը լծին եղեւքն ըլլալով՝ իրեն թեթեւ նաւերը ջուրն իջեցընելու յարմար դիւք մ'ունէր. Մեքսիկոյի ալ շատ մօտ ըլլալով՝ հոնկից յաճախ յարձակում կ'ընար ընել, թշնամին կ'ընար հալածել ու աշխատցընել. յաղթուած ատեննին ալ քաղքին մէջ քաշուելով՝ կ'ընային իրենք զիրենք դիւրութեամբ ու առանց վտանգի պաշտպանել:

Ի.

Գեղեւզոյ քաղաքը եւ զնդերն: — Գորդէզ շահաւան քաղաքը արւելքէն:

Աս միջոցին թշնամին ալ ինք զինքը պաշտպանելու կը պատրաստուէր: Գուեղլաւազա՝ Մոնդեղու մային եղբայրն ու յաջորդը, որն որ Սպանիացւոց անհաշտ թշնամին էր, արդէն ընտրուելուն պէս՝ իր մեծ քաշութիւնը ցուցուցած էր, Մեքսիկացւոց՝ օտարականաց դէմ ըրած սաստիկ յարձակմանց անձամբ առաջնորդելով: Գորդէզին եւ քաշուելէն ետքը, անոր նորէն ետ դառնալն արդէնքու համար՝ ձեռքէն եկած միջոցներն ի գործ դրաւ: Քաղքին կործանած կողմերը նորոգել ու նոր ամրութիւններով հաստատել տուաւ: Իրենց զործածած սուրբական զէնքերով զինանոցները նորէն լեցընելէն ետքը, ձիաւոր-

ներուն դէմ դնելու համար՝ երկայն նիզակներ շինել տուաւ, որոնց ճոթերը՝ Սպանիացիներէն առնուած սուրերուն երկաթներէն հաստատել տուաւ: Մեծ յառաջատեսութեամբ աս ամէն բան պատրաստել տուած ժամանակ՝ մէկէն ծաղիկ հիւանդութեանէ բռնուեցաւ ու մեռաւ: Նոյն ակտը յառաջ՝ Նոր Սպանիա չկար. օտարականաց բերած մեծ չարիքներուն մէկն ալ աս եղաւ, որուն շատերը զԵ՛ կ'ըլլային: Մէքսիկացիք մեռնողին տեղ՝ զՎուադիմոնդին Մոնդեղումային եղբորդին ընտրեցին:

Գորդէզ դէպ ի Գեղեգոյ յառաջացաւ ու տարւոյն վերջին օրն, առանց դժուարութեան մը ներս մտաւ: Քաղքին մէջ ախուր լուսութիւն մը տիրած էր. բոլոր տղոց ու կանանց քաղքէն հեռացած ըլլալը թշնամութեան յայտնի նշան մըն էր: Բայց բուն պատճառը շուտով իմացուեցաւ. քաղաքացիք մէջերնին կոխ ունէին: Նոյն ատենուան ցեղապետն իր մեծ եղբայրը մեռցընել տալով՝ իշխանութիւնը յախշտակած էր, եւ անդժութեամբ ու անիրաւութեամբ ժողովուրդը նեղելուն համար՝ ամենուն ատելի եղած էր: Աս ցեղապետը միտքը դրած էր որ Սպանիացիներն արտաքուտ սիրով ընդունին, եւ անոնց վտահաւթութիւնը վաստիկէն ետեւ՝ դիշեր ատեն Մէքսիկացիները քաղաք խոթէ, զիրենք ջարդել տայ. բայց երբ որ Սպարապետին զօրաւոր բանակով մօտիկնալը լսեց, վախցաւ ու վատութեամբ Մէքսիկոյ փակչելով՝ քաղաքն ու իր հպատակները յաղթողին ձեռքը թողուց:

Գորդէզ քաղաք մանելէն քիչ մը ետքը՝ շատ մը ազնուականներ իրեն եկան աղաչեցին որ իր բանակին մէջ մտնեն. ասոնց առաջնորդ եղած էր աշխոյժ ու քաջ երիտասարդ մը, որն որ սպանուած ցեղապետին որդին էր: Գորդէզ աս դէպքն իր օգտին գործածել ուզելով՝ փակչող ցեղապետին տեղ՝

ան երիտասարդը դնել ուզեց. բոլոր քաղաքացիք ալ իրենց օրինաւոր ցեղապետին որդւոյն ընարութեան վրայ շատ ուրախացան, որով թէ՛ ժողովուրդն ու թէ՛ ցեղապետը Սպանիացոց հետ սիրով կապուեցան: Հայր Օլմետոն աս երիտասարդ ցեղապետին հասուն միտքն ու սուր դատողութիւնը տեսնելով՝ զանիկա քրիստոնէական կրօնի դարձնելու շատ յոյս ունեցաւ. յաճախ անդամ հետը խօսակցելով՝ քիչ օրուան մէջ համոզեց ու մկրտուելու պատրաստեց, որուն արարողութիւնը մեծ հանդիսիւ կատարուեցաւ: Գորդէզ անոր կնքահայրն եղաւ. իշխանն ալ իր ուզելովը Փեռնանդ կոչուեցաւ: Ասով աւելի եւս Սպանիացոց հետ կապուելով՝ խօսք տուաւ որ Մէքսիկոյի վրայ ըլլալու յարձակման բոլոր զօրութեամբ օգնէ. իրօք ալ խոստումը ճշդիւ կատարեց:

Սպանիացոց նաւերը լծին մէջ դիւրաւ իջեցընելու համար՝ Գեղեգոյի նոր ցեղապետը շատ գործակար որոջեց, որ լծին նոյն կողմն աւելի լայնցընեն ու խորունկցընեն: Բայց Իզդազբալաբայի բնակիչքն իրենց ծառակուրներովը շատ անդամ կու գային ասոնց շինածը կ'արեին ու զիրենք անհանդիստ կ'ընէին: Աս տեսնելով՝ Գորդէզ միտքը դրաւ որ երթայ անոնց քաղքին տիրէ. եւ անմիջապէս երեքհարիւր Սպանիացի ու տասը հազար Գլասգալացի հետն առած ճամբայ ելաւ: Բայց նոյն քաղքին մօտիկցած ատեննին՝ ութը հազարով բանակ մը տեսան, որ քաղաքը պաշտպանելու համար իրենց դիմացն ելաւ: Երկու կողմնէ ալ քաջութեամբ զարնուեցան. սակայն քաղքըցիք Սպանիացոց եւ անոնց դաշնակցաց յարձակման դէմ չկրնալով դնել, դէպ ի քաղաք քաշուեցան ու դռներն ալ բաց թողուցին: Գորդէզ մեծ զգուշութեամբ ներս մտաւ, մինչեւ հրապարակը դնաց ու իր զօրքերը նոյն կողման աներուն մէջ բաժնեց, որոնցմէ քաղքըցիք քաշուած

էին: Բայց մութը կոխելու ատեն՝ ատեն որ ջրանցք-
ներուն թմբերը վերցուած էին եւ ջուրն ամէն կող-
մանէ սաստկութեամբ քաղաքը կ'սղողէր, այնպէս
որ արդէն քաղքին ցած կողմերը ջրի տակ թա-
ղուած էին: Սպարապետն աս մեծ վտանգը տեսնելով՝
հրամայեց որ շուտ մը զօրքն ետ քաշուի. քաղքէն
դուրս ելելու ատեն՝ զօրքերը մինչեւ ծնկաբնին ջրին
մէջէն կը քաշէին: Ետ քաշուելէն ետքը՝ զիշերն
անցընելու համար բարձր տեղ մ'երան, բանակ դրին:
Առտուանց կանուխ բանակը դէպ ի Գեղեւզոյ ճամ-
բայ ելաւ, բայց քիչ մը յառաջ երթանուն պէս՝
անհամար բազմութիւն մը տեսան, որոնք կատաղու-
թեամբ վրանին կը վազէին: Սպանիացիք ալ կեցան,
ճակատները կարգի դրին ու պատերազմելու սկսան.
ձիաւորներն անանկ սաստկութեամբ յարձակեցան՝ որ
անմիջապէս բոլոր թշնամիները վաճակեցին, շատ ալ
մարդ ջարդեցին: Գորգեղ իրիկուն չեղած Գեղեւզոյ
դառնալ ուղերով թշնամեաց ետեւէն շինկաւ. բայց
անոնք նորէն կարգի մտնելով՝ Սպանիացիները հա-
լածելու սկսան: Այսպէսով հարկ եղաւ դրեթէ բո-
լոր ճամբան պատերազմել: Թշնամիները Սպանիացւոց
զլխաւոր բանակին շատ մօտիկնալու չհամարձակելով՝
Գեղեւզոյի մօտերէն ետ դարձան: Բոլոր աս պատե-
րազմներուն մէջ թշնամիք քանի մը հազար հոգի
կորսնցուցին. իսկ Սպանիացիք միայն երկու Գլաս-
գալացի ու մէկ ձի կորսնցուցին:

Գեղեւզոյ դառնալէն քիչ մը ետքը զանազան
տեղերէն Գորգեղին պատգամաւորութիւնք եկան, ու-
րոնք Մեքսիկացւոց դէմ իրեն պաշտպանութիւնը կը
խնդրէին. ամէն ալ սիրով ընդունեցաւ եւ իրենց
դաշնակից ըլլալու առաջարկութեան հաւանեցաւ:
Գալչոյ ու Գլասմամաղոյ քաղաքներն ալ իրենց
շատ հարկաւոր էին, որովհետեւ Գեղեւզոյի ու Գլաս-
գալացի մէջտեղը կ'իյնային. բայց Մեքսիկացիք նոյն

քաղաքները բռնած ըլլալով՝ Սանտովալ դնաց,
շուտ մը քաղաքներն առաւ ու Մեքսիկացիները դուրս
վաճակեց: Քաղքըցիք Վուադիմնմինին լծէն ազատե-
լուն վրայ ուրախանալով՝ Սպանիացւոց հետ դաշ-
նակից եղան: Ասանկով Գեղեւզոյէն մինչեւ Վերա-
Գրուդ եղած ճամբան Սպանիացւոց բաց էր, որն որ
պաշարման ժամանակը շատ օգտակար կրնար ըլլալ:

Գլասգալացի մէջ նաւերու փայտերն ու ամէն
կազմածները պատրաստ ըլլալով՝ դժուարութիւնը
զաննք Գեղեւզոյ փոխադրելուն վրայ կը մնար: Աս
դժուարին ու ծանր դորձքն ալ Սանտովալին յան-
ձուեցաւ, որն որ երկու հարիւր ոտանաւոր զօրքով,
ասանուվեց ձիաւորով ու երկու թնդանօթով ճամ-
բայ ելաւ: Երթալու ատեն՝ Զոլդեբեք քաղքին բնա-
կիչներէն վրէժ պիտ'որ առնէին, որոնք Վերա-Գրու-
դէն Ալվարատոյին օգնութեան դացող քառասուն Սպա-
նիացիներն ու երեքհարիւր Գլասգալացիները սպան-
նած էին: Երբ որ Սանտովալ քաղքին մօտեցաւ,
տեղացիք թող տուին փական. Սպանիացիք ետեւ-
նէն ինկան ու շատերը գերի բռնեցին: Քաղքին մէջ
առջեւնին սոսկալի տեսարան մը բացուեցաւ, որով
իրենց վրէժխնդրութեան հոգին աւելի եւս գրգռե-
ցաւ. սաճարին պատերն ու կուռքերը դեռ զոհերու
արիւնով ներկած էր, երկու մարդու գլուխ իբրեւ
յաղժութեան նշան՝ չորս ձիու զլխու մէջտեղը մա-
ղերնէն կախուած էր: Տան մը մէջ ամխով աս խօս-
քերը գրուած դտան. Յովհաննէս Զուտէ եւ իր
թշուառ ընկերները հոս փակուեցան: Սանտովալ
ասանք տեսնելով՝ սաստիկ վրէժխնդրութիւն մ'ընե-
լու պատրաստուած էր. բայց բռնուած գերիները
Սպանիացւոց կատաղութենէն վախնալով ու կարծելով
որ զիրենք պիտի զոհեն, իրեն սաքն ինկան եւ
այնչափ խեղճ թափեցին ու լացին, որ սիրար չդի-
մանալով թողութիւն առաւ, աս պայմանով որ ան-

կից ետքը հաւատարիմ ծառայութեամբ՝ գործած յանցանքնին քաւեն :

Սանտովալ ասկից Ղլադապա դնաց, ուր որ՝ ինչպէս ըսինք՝ նաւերուն նիւթերը պատրաստուած էին : Ղլադապացիք 15,000 հոգւով բանակ մը կազմած էին, որ մէկտեղ Ղեզեւզոյ երթան : Սանտովալ երէք հազար բեռնակիր առաւ, որոնք նաւերուն բոլոր կազմածները, այս ինքն՝ գերմանները, տախտակները, երկաթները, պարանները, առաջատներն եւ ուրիշ նիւթերը կոնակնին առած՝ 15 մըն տեղ պիտի տանէին : Աս զարմանալի շուն շատ վարպետութեամբ ու յառաջատեսութեամբ կարգի դրուեցաւ : Բեռնակիրները բանակին կենդրոնը դրուեցան, առջեւէն Ղլադապացոյ գունդ մը կ'երթար, նոյնպէս ետեւի կողմանէ ու քովերէն ալ Ղլադապացոյ բազմաթիւ դնդերը պաշարած էին : Սպանիացիք ալ ամէն մէկ դնդին համեմատութեամբ դաս բաժնուած ու անոնց դնդին մէջ մտած էին : Այսպիսի շատուր ու բեռնաւորեալ բանակ մը՝ ի հարկէ մեծ դժուարութեամբ ու կամաց կը շարժէր, բայց կարգաւորեալ յառաջ կ'երթար, մանաւանդ անտառուտ ու լեռնային տեղերը շատ դժուարութիւն քաշելով : Մեքսիկացիք ճամբուն վրայ եղած բարձր տեղերէն երբեմն կ'երեւային. բայց տեսնելով որ թշնամին միշտ պատրաստութեամբ կը յառաջանայ, ամենեւին յարձակում չըրին : Ղեզեւզոյ մտփեցած ատեննին՝ Ղլադապացոյ զօրապետին աղաչելով Սանտովալ բանակը կեցընել տուաւ, որպէս զի զօրաց պաշտօնակալները զարդարուելու ժամանակ ունենան : Գորդէզ Ղեզեւզոյի ցեղապետն եւ ուրիշ մեծերը հետն առած՝ քաղքէն դուրս ելաւ եւ զիւրէնք ընդունելու դնաց. մեծ սիրով մեծերուն հետ պաշտուելէն ետեւ՝ ամէնքը մէկտեղ յաղթանակով եւ ուրախութեան աղաղակներով ներս մտան :

Մարդին Լորէզ հիւսանց զլիւսորն, որուն յանձնուած էր նաւերուն շինութիւնը, Գորդէզին յայտնեց թէ հաղիւ քսան օրուան մէջ կրնայ նաւերը շուր իջեցընել : Նոյն միջոցին Սպարապետը զանազան մտաւոր քաղաքներու վրայ արշաւեց, որոնք կուսգիմնիսին հաւատարիմ մնացած էին. նախ Նալցոգայցիները պատժել ուզեց, որպէս զի ուրիշներուն ալ օրինակ մ'ըլլայ. վասն զի ասոնք՝ խաղաղութիւն առաջարկելու համար խրկուած մարդիկը չարաչար վիրաւորած ու չարչարած էին : Պատարագին ներկայ դանուելէն ետքը՝ զԱլվարատոյ եւ զՕլիւս մէկտեղ առած՝ ճամբայ ելաւ. հետը 250 սպանիացի, քսան ձիաւոր ու 15,000 Ղլադապացի ունէր, 5000 ալ ուրիշ դաշնակիցներէն : Քիչ մը յառաջ երթալուն պէս՝ Մեքսիկացոյ բանակը տեսան, որոնք կ'երեւար թէ դաշտի վրայ պատերազմելու միտք ունէին. բայց հաղիւ թէ Սպանիացիք առջի հարուածն ըրին ու ձիերը յարձակեցան, բոլոր բանակը ցրուեցաւ, ոմանք լեռները փախան, ոմանք ալ քաղաքն ապաւինեցան : Քաղքին վրայ յարձակին երկրորդ օրուան թուղացին : Երբ որ առտու եղաւ, տեսան որ քաղքին տիրելը կարծածնուն չափ դիւրին չէ. քաղաքը ըին մէջ շինուած ըլլալով՝ միայն թմբով կամ կամօրջով մը ցամաքին հետ կպած էր. թմբին մէկ մասն ալ կարծանած ու ջրին յատակը խորունկ փորած էին, այնպէս որ միայն լողալով կրնար դիմաց անցնուիլ : Մեքսիկացիք ալ թմբին մէկալ կողմը կեցած էին, որ անցքը պաշտպանեն : Գորդէզ աս խորունկ տեղը լեցընելու մտածած ժամանակը՝ դաշնակից զօրքերէն մէկն եկաւ ըսաւ որ քիչ մը անդին աւելի դիւրաւ կ'անցնուի : Սպարապետը դէպ ի հոն դնաց ու ջուրը փորձել տալէն ետքը՝ հրամայեց որ վաթուուն հոգւոյ չափ դիմաց անցնին ու եղբրը բռնեն : Մեքսիկացիք ասոնց շարժումը տեսնելով՝ դէպ ի հոն

ժողովեցան. եւ թէպէտ շատ մարդ վերաւորեցին, բայց անոնց անցքը չկրցան արդէլէլ: Սպանիացիք անդիկ եղերքը հասնելուն պէս՝ քաղքըցիք ծառակուրներու մէջ մտան ու քաղաքը արտորնօք թող տուին իսխանս. այնպէս որ Գորդէզ առանց արդէլքի ներս մտաւ: Քաղաքն աղէկ մը թալլելէն ու զլխաւոր շէնքերն այրելէն ետքը՝ արշաւանքը շարունակեց ու քանի մ'օրէն Գաղուպայի մտակցաւ:

Աս քաղաքն իր յարմար դիրքովը Մեքսիկոյ մտնելու դուռ կրնար սեպուիլ. անոր համար նոյն քաղքին տիրելը շատ հարկաւոր էր: Գաղուպա չհասած՝ զխմայնին բազմաթիւ բռնակ մ'եղաւ, որն որ ուժգնութեամբ Սպանիացոց վրայ յարձակեցաւ: Բայց անոնց զէնքերուն սաստիկութեան չկրնալով զէմ դնել՝ ցրուեցաւ: Երկրորդ օրը նորէն յարձակեցան ու շարաշար յաղթուելով՝ դէպ ի քաղաքը շնամբաներուն մէջ յառաջ դացին: Գորդէզ քիչ մը ժամանակ ալ փողոցներու մէջ պատերազմէն ետքը, քաղքին մէկ մասը վրէժխնդրութեամբ համար զինուորաց տւարել տուաւ ու քանի մը տուն ալ այրելէն ետեւ՝ դուրս քաշուեցաւ եւ իր առջ տեղը բռնեց կեցաւ:

Գորդէզ հինգ օր Գաղուպային զխմացը մնաց ամէն օր թշնամիք իրենց վրայ կը յարձակէին ու ետ կը քշուէին: Սպարապետը տեսնելով որ ասան յարձակումներով Մեքսիկացիք բաւական տկարացան միտքը դրաւ որ ինք ալ յարձակում մ'ընէ. յարձակելու համար յառաջ երթալու ժամանակ՝ անդիկ թշնամեաց զօրաւոր բռնակ մ'երեւցաւ: Գորդէզ քաղաքը զարնելէն յառաջ՝ օդնութեան եկող զօրքին հետ պատերազմիլ ուղեց. Մեքսիկացիք թմբկ վրայ քիչ մը յառաջ եկան, եւ անանկ կեղծելով Սպանիացոց յարձակման չկրցան զխմանալ՝ ետ ե

քաշուեցան ու ցրուեցան, որպէս զի Սպանիացիները թմբին վրայէն յառաջ դան: Աս հարքնին յաշնուեցաւ. Գորդէզ անոնց ետ քաշուելէն խաբուելով՝ սկսաւ հալածել, բայց երբ որ բոլոր Սպանիացիք թմբին երկայնութեամբը տարածուած էին, Մեքսիկացիք մէկէն կարդի մտան եւ սաստիկ զօրութեամբ վրանին յարձակեցան: Կոյն միջոցին անհամար բազմութեամբ ծառակուրներ ալ Մեքսիկոյէն դուրս ելան ու թմբին երկու կողմանէ վրանին յարձակեցան: Ասանկով Սպանիացիք երեք դիէն պաշարուելով՝ ետ դառնալու ստիպուեցան: Թուամբ նեղ եւ երկայն ըլլալով՝ շարժելու տեղ չունէին. ուստի աս վտանգաւոր դիրքէն ազատելու համար մեծ քաջութեամբ թշնամեոյն դէմ զիրենք պաշտպանելու ստիպուած էին: Սպարապետը սուրը ձեռքն՝ ամենէն վտանգաւոր տեղերը պաշտպանելու կ'երթար եւ իր հրամաններովը կրցաւ զինուորներն ազատել ու նորէն հաստատուն երկրի վրայ հասցընել: Թէպէտ ինք ալ քիչ մը զօրք կորսնցուց, բայց թշնամեաց կորուստը շատ սաստիկ եղաւ: Գորդէզ տեսնելով որ Գաղուպային առնուիլը երկայն պիտ'որ տեսէ, Գեղեւզոյ դարձաւ: Հոն հասածին պէս՝ լքին վրայ եղող քանի մը պղտիկ քաղաքներէն դեսպանութիւն ընդունեցաւ, որոնք իրեն դաշնակից ըլլալու եւ զօրքով օգնելու խօսք տուին:

Գորդէզին աս վերջին արշաւանաց ատենը՝ Վերա-Գրուզ չորս նաւ եկած էին, երկու հարիւր զինուորով, ութսուն ձիով, երկու կտոր մեծ թողանոթով ու առաջ զէնքով եւ պաշարով: Աս մեծ օդնութիւնը՝ մանաւանդ իրենց դառնութեամբ պարագաներուն մէջ՝ զինուորաց յոյսն եւ ուրախութիւնն աւելցուց. ամէնքը մէկ բերան կ'աղաչէին որ պաշարուն սկսին: Բայց Գորդէզ աս վտանգաւոր ու աշխատալի պաշարումը չսկսած՝ հաշտութեան փորձ

մ'ալ ընել ուզեց. Գուցէ, կ'ըսէր, թէ շնամին շատ անգամ յաղթուած ու Սպանիացւոց զօրութեան փորձն առած ըլլալով՝ դաշինք մը հաստատելու հաւանի: Չէր ուզեր որ մայրաքաղաքն ամբողջ կործանելու ստիպուի, հապա կը բաղձար որ եթէ կարելի է՝ առանց պատերազմի ան փառաւոր քաղքին տիրէ: Բայց Կուադրիմոնտին իր առաջարկութիւնները մերժելով՝ հարկ եղաւ որ զէնքի զօրութեամբ քաղաքը նուաճելու ջանայ:

Սաւերը դէռ բոլորովին լինցուցած չըլլալով՝ Գորդէզ նորէն իր արշաւանքներուն սկսաւ ու լծին քովերն եղող ուրիշ քաղաքներուն վրայ քալեց. քանի մը տեղ պատերազմներ ընելէն ետքը՝ Գուա հուահուազ հարուստ ու մարդաշատ քաղքին վրայ դնաց, որուն դիրքը շատ ամուր էր: Մէկ կողմանէ սեպացեալ լեռներով պատած էր, մէկալ կողմանէ ալ լայն ջրանցք մ'ունէր, որուն կամուրջները քալուած ըլլալով՝ յարձակումը շատ կը դժուարոյնէր: Ջուրն անցնելու համար ծառերէ շինուած կամուրջներ դնել տուաւ ու զօրքն անցուց, թէ շնամիները զարկաւ ու լեռները ցրուեց: Անկից ելաւ Խոշիմիլզոյ դնաց: Հոն դիմացը մեծ բանակ մ'եղաւ, որն որ Սպանիացւոց զօրաւոր յարձակման դէմ չկրնալով դնել, դէպ ի քաղաք քաշուեցաւ: Փակշոյնները ճամբաներու մէջ շինուած պատնէշներու ետեւ քաշուեցան եւ պատերազմելու սկսան: Գորդէզ զօրքերուն հրաման տուաւ որ պատնէշները փլցընեն. ինքն ալ պատերազմին ամենէն աւելի սաստկացած տեղը նետուեցաւ ու առիւծաբար կը պատերազմէր, որով շուտ մը ամէն կողմանէ թէ շնամիներէն պաշարուեցաւ: Աս վտանգաւոր միջոցին բոլոր ուժը թափելով՝ կը պատերազմէր ու թէ շնամեաց դէմ կը դնէր. բայց ձին սաստիկ յոգնելով՝ զէնքն յետին վտանգի մէջ ձգեց: Մտաւ եղող Մէքսիկացիք անմիջապէս

վրան հասան պաշարեցին. Գորդէզ սաստիկ ճնշուէն՝ զէնքերը չկրնալով դործածել, յաղթուելու եւ անոնց ձեռքն կ'ընալու վրայ էր. մէյ մ'ալ անդին Գրիստափոր Օլէա անուշով քաջ զինուորն անոր վտանգը տեսնելով՝ իր քովը պատերազմող քանի մը Գլաստալացիները հետն առած՝ օգնութեան հասաւ եւ իր ձեռքով՝ Գորդէզին հետ աւելի մտանոց ու սաստիկ պատերազմողներէն հինգ վեց հոգի զարկաւ մեռցուց. այնպէսով կրցաւ իր զօրապետն ալ զատել: Գորդէզ աս մեծ վտանգէն երկու թեթեւ վէճքով ազատեցաւ. իսկ Օլէա երեք վտանգաւոր վէճքեր ընդունեցաւ, որոնց սպիներն իրեն ըրած աս քաջութեան պատուաւոր վիպաութիւն մ'եղան:

Աս կուռոյն ժամանակը՝ դուրսը դաշտին վրայ եղող զօրքերն ալ պարսպ կեցած չէին: Մէքսիկալ յիւր քաղքին օգնութեան հասնիլ ուզելով՝ դժուարամտաց տեղ մը 10,000 զօրք ցամաք հանեցին. բայց Օլէա, Ալվարատոյ ու Գապիա իրենց զնդերով վրանին այնպէս սաստիկ յարձակում ըրին, որ վերջապէս Մէքսիկացիները շատ մարդ կորսնցընելէն ետեւ՝ նորէն նաւերին դառնալու ստիպուեցան. թէպէտ Սպանիացւոց աս երեք հրամանատարները նոյնպէս Սպանիացի ու Գլաստալացի զօրքերէն շատերն ալ վերադարձան: Աս յաղթութիւններով Սպանիացիք քաղքին ցամաք երկրին վրայ շինուած մասին տիրեցին:

Գորդէզ Խոշիմիլզոյ շորս օր մնաց. բայց զինուորները միշտ զէնքերնին ձեռուրնին կը կենացին, որովհետեւ Մէքսիկոյ մտա ըլլալով՝ թէ շնամիւր շաբանակ վրանին կը յարձակէին: Սպանիացիք թէպէտ միշտ զերենք վարնուեցին, բայց շատ անգամ ալ մեծ դժուարութիւններ քաշեցին: Յարձակման մը ժամանակ շորս զինուոր կողպտուելու համար տուն մը մտած ըլլալով՝ թէ շնամիւրներէն զերի բռնուեցան,

որոնք ձեռուրնին ստուրնին կարեցին ու յաղժա- նակով առին տարին: Կուսողիմնծին իր տերութեան ամէն քաղաքներուն մէջ զանոնք պտըտցընել տուաւ: Գորդէզ աս լսելով՝ սկսաւ մտածել որ իր վիճակն ինչ պիտի ըլլար՝ եթէ ասանկ կատաղի մարդիկնե- րուն ձեռքն ինկած ըլլար. այսու ամենայնիւ նորէն տախթ մը պատահած ատեն՝ աս մտածմունքներն իր բնութեան սաստիկութիւնը չէին կրնար արգելել: Իր զօրացը սիրտ տալու համար՝ միշտ ամենէն վտան- գաւոր տեղերն ինք անձամբ օգնութեան կ'ուզէր հասնիլ: Աւերջապէս ալ ուղեց Գեղեւզոյ դառնալ, որպէս զի վերաւորուածները դարմանուին: Ճամբան միշտ թշնամիները զերկնք անհանդիսա կ'ընէին. բայց առանց նշանաւոր դէպքի մը կրցան Գեղեւզոյ հասնիլ: Բոլոր աս արշաւանքին վրայ Գորդէզ շատ զոհ եղաւ, թէպէտեւ տասնի չափ Սպանիացի զե- նուոր ալ կորսընցուց:

ԻՆ.

Գորդէզին դէմ դաւաճանութիւն ընէ: — Կուսուրուն վար յիշու- րէ: — Պաշարուիլ է ռիւսի:

Վանի կ'երթար Մեքսիկոյի տերութեան կործա- նումը կը մօտիկնար. Գորդէզ իր արշաւանքներովն ետեւէ ետեւ չորս կողմի քաղաքներուն կը տիրէր, այնպէս որ վերջին ատենները դռնթէ միայն մայրա- քաղաքը տեղացոյ իշխանութիւն տակ մնացած էր: Աս կերպով Սպարապետին դիտաւորութիւնները բո- լորովին գլուխ ելնելու վրայ եղած ատեն՝ մէյ մ'ալ քիչ մնաց որ սարսափելի եւ անակնկալ դաւաճա- նութեամբ մը ամէն բան տակն ու վրայ պիտ'որ ըլ- լար: Նարպակեղին զօրքերն երբեք Գորդէզին հին զե- նուորներուն պէս հաւատարիմ ու իրեն հետ որտանց միացած չէին, ոչ նոյն եռանդը եւ ոչ նոյն ջանքը

կը ցուցնէին. ամէն անգամ որ մեծ քաջարտու- թիւն ցուցնելու դժուարութիւն մը կը պատահէր, սրտերնին կը թոյլնար ու կը վհատէին: Ստոյգ է որ Գորդէզին ամենէն հին ընկերներն ու իրեն ամենէն աւելի հաւատարիմ եղողներն ալ Մեքսիկոյի պէս ամուր ու դժուարին դիրք ունեցող եւ բազմաթիւ զօրքով ամրացած քաղքի մը տիրելու դժուարու- թիւններն ու վտանգները մտածելով կը զարհու- րէին: Ասոր վրայ ոմանք սկսան Սպարապետին կար- դադրութեանց մէջ պակտութիւններ գտնել. կամոց կամաց տրտունջը շտոցաւ, մինչեւ ոմանք յանդգ- նեցան ըսել թէ Մեր ազատութեան միջոց մը մտա- ծելու ենք, ինչու որ մեր ապահովութիւնը Գորդէ- ղին ամենեւին հոգը չէ: Անտոն Ախլեֆանեա յան- դուզն ու խռովարար զինուորը, որն որ Աւերակուե- ղին կողմնակիցներէն էր, աս տրտնջման հոգիներն աւելի կը զրգուէր. իր բնական տունը դաւակննե- րուն խորհրդի տեղն եղած էր: Ասոնք խորհրդեան մէջ որոշեցին որ Գորդէզին միտքը դրածները խա- վանելու համար՝ զինքը մեռցնեն եւ տեղն ուրիշ զօրապետ ընտրեն, այնու դաշամբ որ Մեքսիկոյի տի- րելու այլանդակ խորհուրդը մէկդի թողու եւ հասա- րակաց ապահովութիւնը հոգալու ազդու միջոցներ բանեցնէ: Գաւակնցներն աս խորհուրդը դաղանի պահելու երդմամբ՝ ընկերակցութեան թղթի մը ստու- րագրած էին. սպաննուելու պաշտօնակալներն ու ա- նոնց տեղն անցնելիքներն ալ բոլոր նշանակուած էին: Գործադրութեան օրն ալ որոշուած էր, բայց Գորդէզին հին զինուորներէն մէկը՝ որն որ դաւաճան- ներն խաբուած ու անոնց հետ միացած էր, Սպա- րապետին վրայ սիրտը ցաւելով եւ ասանկ մեծ ե- ղեռնագործութեան մասնակից ըլլալուն վրայ խիղճը զարնելով առջև իրիկունը գաղտուկ դնաց դաւակնու- թիւնը տեղն ի տեղը անոր խնայուց:

Գորդէզ թէպէտ աս լըոյն վըայ շատ պլայլե-
ցաւ, Բայց առանց Ժամանակ կորորնցընելու իր ընե-
լիքն սրոշեց. շուտ մը իրեն հաւատարիմ պաշտօնա-
կախներէն քանի մը հոգի հեան առած՝ Ախլեֆա-
նեային տունը դնաց: Յանցաւորն աս անակնկալ
պցելութենէն շփոթելով ու պլայլելով՝ առանց եր-
կայն հարցափորձի իր յանցանքը խոստովանելու սափ-
պուեցաւ: Պաշտօնակախները մասնիչը բռնելու կա-
պելու ատեննին՝ Գորդէզ անոր ծոցէն դաւակցու-
թեան ստորադրութեան թուղթը հանեց ու կար-
դաց, եւ մէջը՝ ամենեւին չյուսացած քանի մը պաշ-
տօնակախներու անուններ ալ գտաւ, որոնց անհաւա-
տարմութեան վըայ շատ ցաւեցաւ: Բայց պլայլիսի
պարագայից մէջ խտիւ քննութիւն ընելն ու խո-
րունկ փնտռելը՝ անխոհեմութիւն եւ վրասակար
համարելով՝ միայն Ախլեֆանեան պատժելը հերիք
սեպեց: Յանցանքն յայտնի ըլլալուն՝ դատաստանն
ալ կարճ եղաւ. շուտ մը մահաւան դատաւարտուե-
լով՝ երկրորդ օրը կախուեցաւ: Գորդէզ ասոր վըայ
իւ զօրքը ժողվեց եւ եղած յանցանքն ու պատիժն
անոնց ծանուցանելով՝ ըսաւ թէ Աս դաւակցութեան
մանր պարագաներն ու անգամ եղպիները չլրցայ ի-
մանալ, որովհետեւ Ախլեֆանեան բռնուելու ատեն
թուղթ մը պատուեց ու կտորուանքը կընց եւ ա-
մենեւին բան մը չյայտանց: Աս կերպով դաւակից-
ներուն ժիրար հանդարտեցուց, որոնք իրենց ալ ստո-
րագրած ըլլալն իմացուելէն կը վախնային: Բայց աս
պատահարը Գորդէզին օգտակար եղաւ, որովհետեւ
բուն իրեն թշնամի եղպիները ճանչցաւ, որով անոնց
ընթացքին ու վարմունքներուն աւելի աղէկ մտա-
դրութիւն կրնար ընել. մէկալ կողմանէ դաւակից-
ներն ալ ապահովուելով որ Սպարսպեան իրենց յան-
ցաւորութիւնն իմացած չէ, աւելի եւս եւանդով
ծառայելու կը ջանային, որ վըանին կասկած չաան:

Քանի մ'օր ետքը՝ Գորդէզ իր հաստատութիւ-
նը ցուցընելու ուրիշ առիթ մ'ալ ունեցաւ: Գլաս-
դալացուոց զօրապետը մէկէն ի մէկ միտքը փոխելով՝
իւ քանի մը գնդերովն ետ քաշուիլ ուղեց: Սպա-
րսպետը քաղցրութեամբ անոր միտքը փոխելու եւ
իրեն հնազանդեցընելու ամէն միջոցներն ի գործ գնե-
լէն ետեւ՝ երբ որ տեսաւ որ օգուտ չ'ընել, հրաման
տուաւ որ զանիկա բռնէն կամ մեղքընէն: Գլասդա-
լացին մինչեւ վերջին շունչն ինք զինքը քաջութեամբ
պաշտպանեց: Բայց իր զինուորներէն աղէկ պաշա-
պանութիւն չգտնելով՝ սպանուեցաւ: Գլխաւորնին
մեռնելէն ետքը՝ ապստամբած գնդերը շուտով նորէն
Գորդէզին հնազանդեցան:

Աս ներքին խռովութեանց ատեն՝ Լըբէզ նաւակ-
ները վընցուց: Գաշնակիցք ալ երկու ամիսէն աւելի
էր որ Գեղեւզոյին առջեւէն մեծ լիճը վազող վաս-
կի մը յատակը կը փորէին ու երկայն ջրանցք մը կը
ձեւացընէին. աս դժուար աշխատութիւնն ալ ըմբ-
ցած ըլլալով՝ նաւակները ջուր իջեցուցին: Ասոր
հանդիսութիւնը փառաւորութեամբ Ապրիլի 28ին
կատարուեցաւ. Սպանիացիք ու դաշնակիցք ջրանց-
քին եղբրքը շարուած՝ հանդիսատես կ'ըլլային: Հայր
Օլմետոն պատարազ մատոյց, Գորդէզ ու իր զօրքն
հաղորդուեցան: Ետքէն նաւերն օրհնեցին ու դէպ
է լիճը յառաջ տարին: Երբ որ նաւերն առագաստ-
նին բացին, թնդանօթներու ձայնով աս յաջ-
ղութիւնը բարեւեցին. ուրախութեան ձայներն օդը
սկսան թնդացընել: Հայր Օլմետոն եւ բոլոր Սպա-
նիացիք ալ մէկտեղ Զգեզ Ասրոսաձ երգն երգեցին,
որով Աստուծոյ՝ մինչեւ նոյն ատեն Սպանիացիները
պաշտպանելուն եւ յաջողութեամբ նոյն օրուան հաս-
ցընելուն շնորհակալ եղան:

Գորդէզ ընդհանուր զօրահանդէս մ'ըրաւ: Ութ-
հարիւր քսանն ու վեց ստանաւոր, ութսուն ու

վեց ձիաւոր, երեք հաս պաշարման թնդանօթ ու տասնուհինգ կոտր թեթեւ թնդանօթ ունէր. հազար լիարի չափ վառօդ կար, նոյնպէս ալ առաս դնդակ: Գաշակցաց բանակն ալ բաղմաթիւ էր. Տիազ պատմագրին խօսքին նայելով՝ 24,000 հոգի էին. իսկ Գորդէզ նոյն դաշակցաց թիւն արասքոյ կարգի կ'աւելցընէ, մինչեւ 150,000 հոգի: Թշնամեաց կողմանէ միայն Մեքսիկոյի մէջ, ուր որ գրեթէ բուր իրենց ուժը ժողլած էին, պատմիչները 200,000 զօրք կը դնեն:

Սպարապետը որոշեց որ պաշարումն երեք դիէն սկսի. արեւելքէն՝ Գեղեւզոյի կողմանէ, արեւմուքէն՝ Գաղուպայի դիմացէն, ու հարաւէն՝ Գոյոզանի դիմացէն: Առջե տեղոյն յարձակումը Սանտովային յանձնուած էր, երկրորդինը՝ Ալվարատոյին, իսկ երրորդինը՝ Քրիստովալ աէ Օլիտին: Սպանիացի զօրքն առ երեք գլխաւոր գնդերուն հաւասար թուով բաժնուած էր. նոյնպէս դաշակիցներն ալ երեքի բաժնուած էին. ամէն մէկ գնդին ալ երկ'երկու թնդանօթ սորուած էր: Նաւակներու հրամանատարութիւնը Գորդէզ իրեն առաւ, որովհետեւ ամենէն վտանգաւոր ու ծանրակշիւ գործողութիւնը նոյն նաւակներով պիտ'որ ըլլար. ամէն մէկ նաւ մէյմէկ թնդանօթ ունէր, քսանուհինգ ալ սպանիացի զօրք:

Մայիսի 10ին Ալվարատոյ եւ Օլիտ Գաղուպայի կողմը յառաջ դացին. մտքերնին՝ անկից դէպ ի Մեքսիկոյ վաղող ջրանցքը քակել եւ քաղքին ջուրը կարել էր: Եւ թէպէտ Մեքսիկացիք սաստիկ դէմ կը դնէին, բայց Սպանիացիք գործքերնին քաջութեամբ յառաջ տարին եւ յաջողութեամբ ջրանցքը քակեցին: Աս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ Ալվարատոյ եւ Օլիտ աւելի յառաջ երթալ ու Գաղուպայի թմբին վրայի առջե կամրջին ալ տիրել ուզեցին: Նոյն տեղոյն մտախնայուն պէս թշնա-

մեաց ահագին բաղմաթիւն մը զիրենք դիմաւորեց. լինն վրայ ալ շուտ մը ծառակուրներով լեցուեցաւ: Ամենէն աւելի Սպանիացիներն աշխատոյցնողը ծառակուրներու մէջէն նետուած նետերն էին. ինչու որ Մեքսիկացիք փայտէ պատուարաններու ետեւ աւարացած ըլլալով թշնամեաց դէնքերէն սպահովուած էին: Ալվարատոյ եւ Օլիտ յարձակումն յառաջ տանելով պարսպ տեղ վտանգի մէջ կ'ընալ չուզեցին. կարգերնին առանց աւրելու եւ միայն զիրենք պաշտպանելը բաւական սեպելով՝ կոմսաց կամաց ետ քաշուեցան: Ալվարատոյ Գաղուպայի դիմացը կեցաւ, իսկ Օլիտ դէպ ի Գոյոզան գնաց: Վերջապէս Սպարապետին հրամանովը Մայիսի 30ին պաշարման բուն գործողութիւնն սկսաւ:

Ի Ի .

Մեքսիկոյի պաշարման պարտութիւնը: — Սպանիացի յարձակումը ի լնէն ու ին յաղկուին:

Գորդէզ իր նաւակներովն ու բոլոր զօրութեամբը սկսաւ Մեքսիկոյի մտերն եղած կղզոյ մը վրայ յարձակիլ, ուր որ բնակչաց շատերն սպախնած էին: Թշնամիք ասոնց շարժումներն ու դիտաւորութիւնը տեսնելուն պէս՝ բոլոր իրենց նաւական զօրութիւնը հոն ժողվեցին ու անհամար ծառակուրներով աներկիւղութեամբ վրանին յարձակեցան: Սպարապետն իր նաւերը լուսնածէւ շարեց, որպէս զի աւելի լայն ճակատ մը կազմուի եւ աւելի զիւրութեամբ պատերազմին: Յառաջ ամենեւին հով չըլլալով՝ շարունակ թիավարելու ստիպուած էին, աւոր համար ալ կամաց կը շարժէին. բայց ծառակուրներուն մտախցած ատեննին՝ մէկէն յաջող հով մ'երբելով՝ անուխապէս առաջասաները բացին, եւ ուժգնութեամբ մը տկար թշնամիներնուն վրայ նե-

տուելով՝ ծառակուրներուն շատերն ընկղմեցին. մէկ մասն ալ թնդանօթներն ապականեցին ու խորտակեցին, որով մնացածները մինչեւ Մեքսիկոյ փախչելու ստիպուեցան:

Օլիտ Գոյոգանի բարձր տաճարէն պատերազմին աս յաջող կատարածը տեսնելուն պէս՝ զօրքն առած թմբերուն վրայէն յառաջ դնաց, որպէս զն քանի մը խրամատներու տիրելով՝ Մեքսիկացւոց յաղթուելուն ու ջարդուելուն օգնէ: Կոյն միջոցին Գորդեղ ալ խորդ բերդը զարկաւ առաւ, թէպէտ եւ թշնամիք շատ յամառութեամբ դէմ դրին: Աս պատնէչն առնելով՝ քաղաք երթալու երկու զլխաւոր ճամբաներուն կը տիրէր եւ Օլիտին հետ աղատ հաղորդակցութիւն կուներար. անոր համար նոյն տեղն իրեն պատերազմական զօրծողութեանց կենդրոնն ու բանակատեղն ըրաւ. եւ իրեն երէք զլխաւոր դնդերը՝ ծառակուրներու յարձակումէն ապահովցնելու համար՝ իր փոքրիկ նաւատորմին երէք մաս բաժնեց. այսպէսով ամէն մէկ դնդին զօրապետն իր զօրծողութեանց օգնութեան համար չորս նաւակունեցաւ:

Ասկից ետքը ետեւէ ետեւ անդադար յարձակմանք, ետ քաշուիլ ու նորէն յարձակումներ եւ զանազան պատերազմական շարժումներ ու կռիւններ պատահեցան: Ամէն առաւ Սպանիացիք թմբերուն վրայի պաշտէշներուն վրայ կը յարձակէին, երբեմն խրամատներն եւ ուրիշ արգելքներն ալ անցնելով մինչեւ քաղքին կենդրոնը յառաջանալու կը ձգնէին. եւ երբ որ Մեքսիկացւոց քաջութենէն՝ օրուան աշխատութիւնին փուճը կ'ելլէր, իրենց բանակատեղի կը քաշուէին: Այսպէսով ամէն օր աշխատութիւնն ու վտանգները կը նորոգուէր: Մեքսիկացիք բոլոր գիշեր աշխատելով՝ Սպանիացւոց կործանած տեղերը կը նորոգէին, կը կանգնէին եւ նորէն իրենց քշուած

տեղերնին բռնելով, աւելի քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելու կը պատրաստուէին: Աս գործողութիւններն ալ ամբողջ ամիս մը տեւեցին. Մեքսիկացւոց իրենք զիրենք պաշտպանելու համար ցուցրցած քաջութիւնը՝ Սպանիացւոց կատաղի յարձակումէն ու քաջասրտութենէն վար չէր մնար: Աս երկայն կռիւններուն մէջ Գորդեղ շատ զինուոր կորսնցուց. աւելի շատ բազմութիւն մը վիրաւորուած էր եւ զրեթէ ամէնքն ալ նոյն տաժանելի աշխատութենէն յոգնած ու ընկճած էին. մանաւանդ որ իրենց վիճակը յորդ անձրեւներու պատճառաւ աւելի ծանրանալու սկսած էր:

Քաղքին ջուրը կտրելով՝ բնակիչները նեղը խութելու յոյսերնին ալ պարապ ելաւ. որովհետեւ Մեքսիկացիք ծառակուրներով ցամաքէն շարունակ ջուր կը կրէին. նոյնպէս աս ճամբով քաղքին ամէն հարկաւոր պաշարներն ալ հոգացուելով զիրենք սովով ընկճելու ալ ամենեւին յոյս չկար: Գորդեղ աս ծառակուրներուն հաղորդակցութիւնը կտրելու համար՝ երկու նաւակ որոշեց որ լծին վրայ հսկեն. բայց հարկաւորութիւնը թշնամիներուն հնարազիտութիւնն արթնցնելով՝ ծառակուրները զանազան ուղղութեամբ քաղքէն դուրս կը հանէին, եւ այսպէս Սպանիացւոց նաւակներուն ուղղութիւնը կը շփոթէին ու կը խաբէին, եւ թշնամին մէկ մասին ետեւէն ինկած ժամանակ իրենք մէկալ կողմանէ կը փախչէին պաշար հոգալու կերթային: Բայ ասկից՝ ուրիշ հնարք մ'ալ մտածեցին. երեսուն հաս մեծ ծառակուր շինել տուին ու եղերքնին հաստ տախտակներ դամելով հաստատեցին, որոնց ետեւը պահուելով թշնամեաց զէնքերէն կ'ապահովուէին: Գիշեր ատեն լծին մէջը զանազան տեղեր շատ ցիւցեր դամեցին եւ շատ ծառակուրներով խիտ թփերու ետեւ պահուելու տեսան: Առտու եղածին պէս՝ երկու երէք ծառա-

կուր առատ պաշարով լեցնելով՝ դեպ ի ցցերը սկսան յառաջ երթալ, որպէս զի Սպանիացիներն հրապուրեն ու դարանի մէջ ձգեն: Իրօք ալ Սանտովալի նաւակներն ան կողմերը դացած ըլլալով եւ պաշարքով լեցուն ծառակուրները տեսնելով՝ վրանին յարձակեցան, յուսալով որ առանց դժուարութեան դերի կը բռնեն: Բայց մէկէն ի մէկ ցցերու մէջ խրեցան մնացին, անանկ որ ոչ յառաջ կրնային երթալ, ոչ ալ ետ դառնալ: Նոյն միջոցին մեծ ծառակուրները թփերուն ետեւէն ելլելով՝ սաստկութեամբ վրանին յարձակեցան: Սպանիացիք աս վտանգաւոր դրից մէջ քաջութեամբ պատերազմեցան, իրօք ալ հազիւ արտաքոյ կարգի ճգամբ կրնային պրծանիլ: Չտեսողները կացիներով ցցերը կտորտելու եւ ճամբայ բանալու կաշխատէին: Երբ որ նաւակները քիչ մը ազատ շարժել կրցան, անմիջապէս թնդանօթներն սկսան դործածել, որով ծառակուրներն ետ քաշուելու ստիպուեցան, բայց առանց կորստեան. իսկ Սպանիացիք բաւական մարդ կորսընցուցին. նոյնպէս նաւակներուն առաջնորդը երկու պաշտօնակալներն ինկան մեռան:

Մեքսիկացիք աս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ նորէն նոյն հնարքին ձեռք զարկին: Բայց Գորդեզ անոնց շարժումն իմանալով՝ դրած դարանքնին իրենց գլուխը դարձուց: Գիշերուան մթին՝ ետեւէ ետեւ վեց նաւակ խրից, որոնք թշնամեաց դարանք մտած տեղէն քիչ մը հեռու ուրիշ խիտ թփերու ետեւ պահուրեցան: Առտու ըլլալուն պէս՝ նաւակներէն մէկն ելաւ յառաջ դնաց, որպէս թէ ծառակուրներուն ետեւէն իյնալու համար: Ամաց կամաց այնչափ մտախցաւ, որ ծառակուրներն որոշ տեսաւ եւ անմիջապէս սկսաւ ետ քաշուիլ: Ծառակուրներն աս վախճող նաւին ետեւէն ինկան եւ իբրեւ արդէն յաղթած ու դերի բռնածի պէս՝ սկսան ուրախու-

թեան աղաղակներ արձակել: Բայց երբ որ մինչեւ չափաւոր տեղ մը յառաջ եկան, Սպանիացուց մէկալ նաւակները դարանէն ելլելով՝ առջեւնին առին, թնդանօթներն ալ անանկ ուժգնութեամբ դործածեցին, որ երկրորդ անգամ պարպուելուն եւ ոչ մէկ ծառակուր մնաց:

Բռնած գերիներնէն իմացան որ սովը քաղքին վրայ սաստիկ տիրած էր ու սոսկալի կտորած կ'ընէր. անոր համար Գորդեզ աւելի եւս զգուշութիւններ ըրաւ եւ հրամաններ հանեց որ քաղքին մէջ պաշար խօթելն արգելէ: Ասիկց զաս՝ գերիներու զխաւորներէն երեք հոգի ազատ թող տուաւ իրենց ապսպրելով որ կայսեր ըսեն թէ ինք խաղաղութիւն ընելու պատրաստ է, միայն աս դաշնըով որ Սպանիայի թագաւորին գլխաւորութիւնը ճանչնայ: Քանի մ'որ ետքը նորէն բռնուած գերիներէն իմացուեցաւ որ Աուգրիմոնիս աս առաջարկութիւնը սիրով ընդունելով՝ ցեղապետներու եւ գլխաւորներու ժողովք դումարեր, եւ քաղքին թշուառ վիճակն անոնց առջեւը դնելով՝ խաղաղութիւնն ընդունելու ինք ղենքը պատրաստ ցուցցեր է: Յեղապետներն առջի բերան իր կարծեացը հաւանք են, բայց քրմերը մեծ ընդգիմութիւններ հանելով՝ բոլոր ժողովքն իրենց կարծեացը դարձուցեր են. որովհետեւ քրմերուն խօսքն ամէնն ալ կը յարդէին:

Սպարապետն աս որոշումը լսելուն պէս՝ մտքը դրաւ որ արտաքոյ կարգի զօրաւոր յարձակմամբ մը քաղքին տիրէ: Այլարատոյ եւ Սանտովալ՝ իրենց դնդերովը Գագուպայի ու Գեզեւոյի կողմանէ յարձակելու հրաման ընդունեցան. ինքն ալ Օլիտին հետ Գույոգան կեցող դնդին գլուխն անցաւ: Սպանիա մէք Գորդեզին ներկայութեամբը քաջալերուելով ու որոշէ պատերազմով մը իրենց աշխատութեանց վախճան տալու յուսով՝ այնպէս ուժգնութեամբ

յարձակեցան որ բան մը իրենց ընթացքը չէր կրնար խախտնել: Ետեւէ ետեւ բոլոր պատնէշները խորտակեցին, փոսերը, խրամասներն ու ջրանցքներն անցան եւ վերջապէս իրենց վերջին ուժը քաղքին կենդրոնն առին: Գորդէզ իր զօրացը սրընթաց յառաջացման վրայ ուրախանալու ատեն՝ ետ քաշուելու համար հարկաւոր եղած զգուշութիւններն ալ ձեռքէ թող տուած չէր: Յօւրմանոս Ալեքեղեղէին հրամանն տուաւ որ ջրանցքին ու թմբերուն խրամատուած տեղերը լեցնէ եւ նոյն անցքերը պաշտպանէ: Աս դործքը պաշտօնակալին աչքին անարդ բան մ'երեւնալով եւ տեսնելով որ իր ընկերները խառնուրդի մէջ են ու քաջութեամբ պատերազմելով յաղթութիւններ կը ստանան, ինքն ալ պատերազմին սաստկացած տեղերը նետուեցաւ, եւ իրեն յանձնուած պաշտօնը հողալու փոյթ շտարաւ: Աս սխալման լուրը Կուաղիմանիինն ականջն հասնելով՝ անմիջապէս իրեն օգտին գործածելու ջանաց: Սպանիացոց դիմացը պատերազմող զորքերուն հրաման խրկեց որ կամաց կամաց ետ քաշուին, որպէս զի թշնամիք քիչ մ'աւելի յառաջանան: Անդիէն ալ զանազան ձամբաներէն՝ թմբին վրայի ամենէն մեծ խրամատին կողմը բազմաթիւ դուռն ու հասցուց: Նոյն միջոցին քրմերը պատերազմի շատուածին նուիրեալ մեծ թմբուիը զարնելու սկսան: Մեքսիկացիք աս թրմբուիին նուիրական ու սգալի ձայնն առածնուն պէս՝ նոր կատաղութեամբ ու վրէժխնդրութեան յուսով մը Սպանիացոց վրայ յարձակեցան: Ասոնք առջի բերան կամաց կամաց ու կարգով կանտնով ետ քաշուելու սկսան. բայց երբ որ երթալով թշնամիներէն աւելի եւս մղուեցան ու պաշարուեցան, սարսափն ու շիտթութիւնը կարգերն աւրեց. այնպէս որ թմբին մեծ խրամատին առջեւը հասած ատեննին՝ Սպանիացի ու դաշնակից, ձիաւոր ու ոտանաւոր

իրարու խառնուեցան, եւ ամէն կողմանէ վրանին յարձակող թշնամիներէն մղուելով՝ իրարու վրայ կ'իյնային: Գորդէզ պարապ տեղ իր զօրքերը կարգի խոթելու կը ջանար. անանկ սարսափած էին որ Սպանացեալին հրամաններն ու տղաչանքը վրանին ամենեւին աղղեցուցին չէր ընել: Արջապէս տեսնելով որ զօրքերը պատերազմելու յորդորն անօգուտ է, ջանաց որ գոնէ ջուր ինկողներուն օգնութեան հասնի եւ ազատէ: Բայց այնպիսի եռանդով աս դործքին զբաղեցաւ, որ իր ապահովութիւնը հողալու ամենեւին փոյթ չէր տանել: Նոյն միջոցին Մեքսիկացիներէն վեց հօգի վրան յարձակեցան, բռնեցին եւ առած կը տանէին: Բարեբախտութեամբ քաջն Օլիտ եւ Աբրմա կայծակի պէս օգնութեան հասան ու թշնամեաց ձեռքէն ազատեցին. բայց մինչեւ որ վրայ հասան նէ՛ Գորդէզ արդէն շատ կողմանէ վիրաւորուած էր: Աս կուռոյն ատենը՝ Սոլա նիացոց կողմանէ վաթսուս հօգուց շափ մարդ կորսուեցաւ. բայց աւելի խեղճն ան էր որ անոնցմէ քառասունը ողջ ողջ թշնամեաց ձեռքն ինկան:

Ալվարատոյին եւ Սանտովալին զորքերն ալ աւելի յաջողութիւն չունեցան: Մեքսիկացոց բազմութիւնը Գորդէզին դուռն ետ վաճառէին ետեւ՝ աւելի քաշալեղութեամբ մը դէպ ի Գաղուպա Ալվարատոյին վրայ յարձակեցան, եւ զինուորները վախցընելու համար երկու գլուխ ցուցընելով՝ Տեսէք, Գորդէզին եւ Սանտովալին դուռններն են. քիչ մը ետքը ձեռն ալ սասանկ պիտ'որ ըլլայ, կը պոռային: Ալվարատոյ մէկալ զնդերուն հետ հաղորդակցութիւն չունենալով՝ աս լրամաններն ստուգութիւնը չէր կրնար իմանալ. մէկալ կողմանէ ալ թշնամեաց ետեւէ ետեւ շատնալէն վախնալով՝ ետ քաշուելու հրաման տուաւ. եւ թէպէտ շատ դժուարութեամբ կրցաւ գլուխ հանել, բայց ամենեւին կորուստ չըրաւ:

Իսկ Սանտովալին դուռը սաստիկ ու արագըն-
թաց շարժումով մը յառաջացած էր. արդէն յաղ-
թութիւնը գրեթէ ձեռքն էր, մէյ մ'ալ մէկալ
գնդերուն ետ քաշուելովը պատերազմին կերպարանքը
փոխուեցաւ: Մէքսիկացիք տեսնելով որ աս գնդէն
ուրիշ դիմացին թշնամի չմնաց, բոլոր զօրութիւն-
նին ասոնց վրայ դարձուցին: Սպանիացիք մեծ քա-
ջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին. բայց վեր-
ջապէս բաղմութենէն ընկճելով իրենց առջի տեղը
քաշուելու ստիպուեցան: Այսպէսով Մէքսիկացիք
ամէն կողմ յաղթող դառուեցան:

Այն իրիկունը Սպանիացւոց կրած ցաւն ու զգա-
ցած սոսկումը՝ ցորեկուան քաշած վշտերնէն շատ
աւելի էր: Մէքսիկացւոց կատարած դազանային սո-
նախմբութեան եւ յաղթանակի աղաղակներն ու աղ-
մուկը՝ որոշ կը լսէին: Բոլոր քաղաքը լուսաւորուած
էր եւ մեծ տաճարն անանկ կը փալիբլար, որ տա-
ճարին չորս կողմը կեցող բաղմութեան շարժումներն
ու գերի բռնուողներուն մահուան համար՝ քրմերուն
ըրած պատրաստութիւնները յայտնի կը տեսնուէին:
Ջահերուն լուսաւորութեամբն՝ իրենց ընկերները՝
գոյներնուն ճերմկութենէն կրնային զանազանել, ու-
րով՛ճետեւ մերկացուցած ու ան դարչելի կուռքին
առջեւը կաքաւելու ստիպած էին; որուն որ քիչ մը
վերջը պիտի զոհուէին: Քիչ մը ետքը սպանուող
գերիներուն աղիողրոմ ձայնն ականջնին կու դար եւ
անանկ կը կարծէին զր ամէն մէկ սպանուողն իր ձայ-
նէն կ'որոշէին: Ամենէն քաջասիրտներն ալ արցունք-
նին չէին կրնար բռնել: Տիազ՝ որն որ Ալվարատոյին
գնդին մէջ ըլլալով՝ Գազուպայի թմբին վրայ կը
կենար, որուն դիրքը տաճարին ամենէն մօտ կ'իյնար
եւ ուսկից ամէն բան կրնար տեսնուիլ, աս տեսարա-
նին իր վրայ ըրած աղղեցութիւնն այսպէս կը ստո-
րագրէ: Քանի որ, կ'ըտ, այնպէս իմ ընկերներուս

կուրծքը բացուած, իրենց դողոջոջուն ու արիւնտ
սրտին հանուիլն ու ան դարչելի կուց մատուցուիլը
տեսած չէի, քանի որ իմ քաջ ընկերացս մարմնոյն՝
մեր անդութ թշնամիներէն անյագութեամբ ուտուիլը
տեսած չէի, չէ թէ միայն առանց վախի, հապա-
մեծ քաջարտութեամբ պատերազմի մէջ կը նե-
տուէի: Բայց ան բուպէն սկսեալ՝ պատերազմելու հա-
մար Մէքսիկացւոց չէի կրնար մօտիկնալ՝ առանց ներ-
քին սոսկում մը զգալու. եւ միշտ ընկերներուս սոս-
կալի մահը յիշելով կը սարսափէի:

Աս աղետալի դէպքը՝ գրեթէ ամենէն աւելի
Գորդեզին վիշտ եւ անձկութիւն կը պատճառէր. ինք
ան ամէն կիրքերը կը զգար, որն որ զօրապետ մը
յաղթուելէն վերջը կը զգայ: Ջինուորներուն սիրտ
տալու, մտիթարելու եւ անոնց յոյսերը նորոգելու
համար՝ մեծ հանդարտութիւն ու հաստատամտու-
թիւն ցուցնելու հարկաւորութիւն ունէր, բայց ինքն
ալ սաստիկ տրտմած ու խռոված ըլլալով՝ ուրիշ-
ներուն մտիթարութեանը կարօտ էր:

Մէքսիկացիք իրենց յաղթութեան վրայ ապաւի-
նելով՝ երկրորդ առտու նորէն վրանին յարձակեցան:
Ջահուածներուն գլուխները դաւառներու կառավար-
ներուն խրկեցին, հաստատելով որ պատերազմի աս-
տուածն՝ իր սեղանին վրայ թափուած թշնամեաց
առատ արիւնէն յազելով՝ խօսք տուած է թէ ութ
օրուան մէջ թշնամիք բոլորովին պիտի ջարդուին եւ
խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը նորէն բոլոր կայ-
սերութեան մէջ պիտի հաստատուի: Ասանկ վստա-
հութեամբ ու հաստատութեամբ հրատարակուած
դուշակութեան՝ աւելորդապաշտ ժողովուրդն առհա-
սարակ հաւատաց ու սիրով ընդունեցաւ: Ասոնք լսե-
լով՝ դաւառներու մէջ Մէքսիկացւոց հաւատարիմ
մնացողներն ամէն կողմանէ զինաւորած՝ օգնութեան
հասնելու կը փութային. իսկ դաշնակիցները կամօց

կամաց թող կու տային կը հեռանային, այնպէս որ Գորդէզ գրեթէ իր զօրքերովը մինակ մնաց: Նոյն իսկ Գլասգալացիք՝ որոնք ամենէն աւելի իրեն հաւատարիմ էին, ան գուշակութիւններէն վախճալով՝ իրմէ հեռացան: Սպարապետը շատ Զանաց որ դաշնակցաց վախերը փարատէ. բայց երբ որ տեսաւ թէ օգուտ չընէր, հրաման հանեց որ բոլոր պատերազմական դործողութիւնները դադրեցընեն, որպէս զի պատգամէն որոշուած օրերն անցնելով՝ դաշնակիցներն ան խօսքերուն ստութեան վրայ համոզուին եւ նորէն իր քովը ժողովին:

Ի Գ.

Կոստանտին Գեորգի Է Բուստի: — Մեծիմաստ Կոստանտին:

Որոշուած ժամանակն եկաւ անցաւ եւ Սպանիացիք առանց ներութիւն մը կրելու՝ իրենց դիւրքը բռնեցին կեցան. դաշնակիցներն իրենց դիւրահաւանութեան վրայ ամբնալով՝ նորէն Գորդէզին հետ միացան. ուրիշ քանի մը ցեղեր ալ մտածելով որ Մեքսիկացիները խաբող աստուածներն անոնց տէրութիւնն երեսէ ձգած պիտ'որ ըլլան, եկան Գորդէզին դաշնակից եղան: Ասով Սպանիացւոց բանակը շատ բազմացաւ: Նոյն ատենները Վերա-Գրուզ նաւ մը հասնելով՝ նորէն քանի մը Սպանիացի ու վառօդ բերաւ, որն որ կամաց կամաց պակսելու սկսած էր: Սպարապետն յարձակման կերպը փոխեց. յանկարծ ու սաստիկ յարձակմամբ քաղքին տիրելու տեղ՝ ուղեց որ կամաց կամաց ու աստիճանաբար ամէն մէկ թաղին տիրէ: Գաշնակիցները մէկ կողմանէ թմբերը կը նորոգէին. եւ ամէն անգամ՝ որ Սպանիացիք թաղ մը կը տիրէին, շուտ մը տները կը փլցընէին ու գետնի հաւասար կ'ընէին: Ասանկով Մեքսիկացւոց ձեռքն եղած տեղը քանի զնաց պղտիկցաւ, եւ ան սաստի-

ճանի հասաւ՝ որ ալ չէին կրնար պատերազմական դործողութիւններ ընել: Գորդէզ իր զօրաց նոր տեսակ զէնք մ'ալ տուած էր, այս ինքն՝ Չինանդանի երկայն նիզակներով զինուորած էր, որով խիտ առ խիտ կեցած ատեննին ալ՝ կրնային պատերազմիլ, եւ առանց կարգի վրանին նետուող թշնամոյն կրնային դիւրաւ ու անվտանգ դէմ դնել: Ամէն օր արիւնալեց ու կատաղի պատերազմներն երկու կողմանէ ալ կը նորոգուէին, որոնց մէջ Մեքսիկացւոց ըրած կոչոււտը գրեթէ անթիւ անհամար էր. քաղաքը բոլորովին ապականած անշքացած էր ու սաստիկ սովէն ալ կը տանջուէր: Սպանիացւոց նաւակները բոլոր լիճք բռնած ըլլալով՝ քաղքին մէջ պաշար ու ջուր խոթելը կ'արգելէին: Կուադիմոնիին յառաջատեսութեամբը հոգացուած ամբարանոցները պարպուեցան. վերջապէս փոխադրական հիւանդութիւններն ալ քաղքին տիրելով՝ բնակիչքը վերջին սաստիճանի ներութեան ու թշուառութեան հասան:

Յարձակման մ'ատեն՝ Ալվարատոյն գունդն իր քաջ զօրապետովը մինչեւ մեծ հրապարակը յառաջ զնաց: Անմիջապէս տաճարին բարձր ձեմկէքէն՝ որն որ քրմերն ու ազնուականները բռնած էին, վրանին անձրեւի պէս նետ սկսաւ թափիլ: Բայց աներկիւղ ու քաջասիրտ Ալվարատոն իր բնական արագաշարժութեամբը տաճարին վրայ յարձակելով՝ վերջապէս նուաճեց. կուռքերուն կրակ տուաւ եւ պարբապին վրայ կաստիլիայի դրօշը կանգնելով՝ հայրենակիցներուն ճամբայ բացաւ ու իրեն հետեւելու յորդորեց: Գորդէզ աս օրինակէն աւելի եւս քաջալուրուելով՝ ամէն ճիգն ի դործ դրաւ, որով Յունիսի Ձճին բոլոր բանակը մեծ հրապարակն հասաւ ու հին բանակեցաւ: Ասով պաշարման դիւաւոր դժուարութիւններն յաղթուեցան. Մեքսիկացւոց ձեռքը հաշիւ թէ քաղքին քառորդը մնացած էր, եւ նոյն

ամենփուլած դրեց մէջ չէին կրնար ալ իրենք զիրենք պաշտպանել:

Երբեմն երբեմն թշնամեաց կողմանէ քանի մը գլխաւորներ կ'երեւային, որոնք մօտ կու գային եւ Սպանիացիները կը գրգռէին: Օր մը անոնց մէջէն քաջասիրտներէն մէկը բանակատեղը մօտիկցաւ. իր զարդերէն կ'երեւար որ աստիճանաւոր մարդ մըն է. կախած սուրն ու վահանը կը ցուցնէին թէ իր ձեռքովն սպանուած Սպանիացւոյ մը զէնքերն են: Ասիկակ արտաքոյ կարգի գոռոզութեամբ շատ անգամ Սպանիացիները մենամարտութեան կը գրգռէր. այնպէս որ Գորդէզ՝ անոր պոռալէն ու շարժումներէն ձանձրանալով՝ վահանակիրը ցուցուց եւ բռնել տուաւ որ Եթէ կ'ուզես նէ՝ տասը զինուոր ալ հետդ բեր, որոնց ամենուն դէմ միայն սա Սպանիացի մանուկը կրնայ ելլել, ըսաւ, որն որ հաղիւ 17 տարւան պատանի մըն էր: Մեքսիկացին առ արհամարհանաց խօսքը չհասկընալու զարնելով՝ աւելի եւս գոռոզութեամբ դիմացիները կը գրգռէր: Սպարապետին վահանակիրը՝ Ամերիկացւոյն յանդգնութեան վրայ նեղանալով՝ շուտ մը ճարպկութեամբ, առանց մէկու մ'իմացընելու՝ առջեւն եղած խրամասն անցաւ ու Մեքսիկացւոյն վրայ յարձակեցաւ, որն որ յարմար դիքի մը մէջ իրեն կը սպասէր: Պատանին վահանովը թըշնամոյն առջի հարուածին դէմ ինք զինքը պաշտպանեց, եւ անմիջապէս աճապարելով անանկ զօրութեամբ մը վրան յարձակեցաւ ու զարկաւ, որ անիկա ոտքին տակը փռուեցաւ մեռաւ: Յաղթականն ոտխին սուրն ու վահանը բերաւ իր տիրոջն բնձայեց: Գորդէզ՝ այսպիսի մատաղ հասակի մէջ անոր ցուցըցած սա աստիճանի քաջասրտութեան ու զօրութեան վրայ հաճելով՝ շատ անգամ զինքն ողջագութեանց եւ առած սուրն իր ձեռքովն անոր մէջքը կախելով՝ ասպետութեան աստիճան տուաւ:

Սպարապետը բանակատեղը մեծ հրապարակին վրայ հաստատելէն ետեւ՝ նաւատորմին հրամանատարութիւնը Սանտովալին ձեռքը յանձնեց, որ լծին կողմանէ քաղքին դեռ թշնամոյն ձեռքն եղող մասին վրայ յարձակի. մէկ կողմանէ ալ ինք վերջին յարձակում մ'ընել կ'ուզէր: Ազնուականներն ասոնց պատրաստութիւններէն վախնալով եւ դռնէ իրենց թագաւորին կեանքն ազատել ուզելով՝ անոր խորհուրդ տուին որ մայրաքաղաքը թողու փախչի, որովհետեւ ալ պաշտպանելն անկարելի էր: Մտքերնին ան էր որ հեռու դաւառները քաշուին, որոնց ժողովուրդը սաք հանելով՝ կը յուսային թէ աւելի յաջողութեամբ կրնան պատերազմիլ: Աս որոշումը դիւրութեամբ ի դործ դնելու համար՝ ջանացին որ խաղաղութեան դաշինք դնելու առաջարկութիւններով զԳորդէզ զբաղեցընեն, որպէս զի Առադիմոճին նոյն միջոցներուն կարող ըլլայ փախչիլ: Բայց Գորդէզ արդէն իր սուր մտքն անոնց դիտաւորութիւնը մակարեւրելով՝ Սանտովալին հրաման տուած էր որ աւելի զգուշութիւն ընէ: Նոյն արթուն հրամանատարն ալ իր պաշտօնն աղէկ կատարելու փութով՝ ամենայն զգուշութեամբ կը հսկէր: Իրօք ալ քիչ մը ետքը տեսնելով որ Մեքսիկացիներով լեցուած շատ մը ծառակուրներ արտաքոյ կարգի արագութեամբ լինքը պատուելու եւ դիմացի ցամաք երկիրը հասնելու կը ձգնէին, շուտ մը ետեւնէն ինչպէս հրաման տուաւ: Արքիա Հոլլուին՝ որն որ ամենէն թեթեւ նաւակին կը հրամայէր, շուտ մը վրանին հասաւ. եւ արդէն ամենէն աւելի յառաջացած ծառակրին վրայ թնդանօթը պարպելու վրայ էր, մէյ մ'ալ բոլոր մէջնները թիակինին վեր վերցընելով՝ սկսան անձնատուր ըլլալու նշաններ տալ եւ արցունքով ու աղաղակաւ աղաչել որ վրանին զէնք չսպարպեն, որովհետեւ կայսրը մէջերնին էր: Հօլ-

կուին քանի մը մարդիկներով ծառակրին մէջ նե-
տուեցաւ, Աուադիմոնիին ալ անոր առջեւն ելթա-
լով՝ Ես, ըսաւ, ձեր գերին եմ, եւ ուր որ կ'ուզէք
կ'երթամ. միայն կ'աղաչեմ որ կայսրուհւոյն անձին
անարգանք մը չհասնի: Աս ըսաւ եւ Սպանիացւոց
նաւն ելլելով՝ ձեռքը կայսրուհւոյն տուաւ ու նաւակն
ելլելու օգնեց: Շուտ մը աս երեւելի դէպքին լուրը
Գորդէղին իմացուցին. ան ալ երկու գուճարտակ
խրկեց որ կալանաւորներն զգուշութեամբ բռնեն ի-
րեն բերեն. Գորդէղին բնակարանը հասած առեւնին
նախ Աուադիմոնիին ներս մտաւ, ետեւէն ալ կայս-
րուհին: Սպարապետը զիրենք շատ քաղաքավարու-
թեամբ եւ յարգութեամբ ընդունեցաւ: Այսորը մեծ
հաստատութեամբ ու վեհութեամբ մը կեցաւ եւ ը-
սաւ. Ես իմ թագաւորական պարտքս կատարեցի.
Իմ ժողովուրդս մինչեւ վերջին ճիգս պաշտպանեցի.
ալ ինձի մեռնելէն ուրիշ բան չիմնար: Առ սա սու-
րը ու կռքոքս խոթէ, որ վերջանայ իմ կեանքս,
որն որ ալ չիկրնար օգտակար ըլլալ: Աս խօսքերուն
վրայ սիրտն ելլելով՝ հեծեծեւէն ձայնը մարեցաւ.
կայսրուհին ալ մէկդի քաշուած առատ արցունք կը
թափէր: Աս խեղճ տեսարանին վրայ Գորդէղին սիր-
տը կտոր կտոր եղաւ ու հաղւե ինք զինքը կրցա-
բռնել. քիչ մը ժամանակ լուռ կեցաւ ու թողուց
որ թշուառ գերիներուն ցաւոց առջի սաստկութիւնն
անցնի. ետքէն զիրենք մխիթարելու սկսաւ, սպա-
հովքնելով որ իրենց հետ մեծ յարգութեամբ կը
վարուի եւ Եթէ, ըսաւ, Սպանիայի թագաւորին վե-
րին իշխանութիւնը կը ճանչնայք, կրնայք իշխանու-
թիւննիդ պահել:

Աուադիմոնիին 25 տարւան մօտ աւուրց երիտա-
սարդ մըն էր. հասակը բարձր եւ պնդակազմ, կեր-
պարանքն ալ ազնիւ ու վեհ: Այսպրուհին ալ գրեթե
նոյն տարւօք կ'երեւար եւ շարժմունքներովն ու կե-

ցուացքովն իր աղնուութիւնը կը յայտնէր: Երբ որ
Գորդէղ իմացաւ որ մեծին Մոնգեղուճայի դուստրն
է, ալ անկէ ետեւ իրեն առանձին յարգութիւն մը
սկսաւ ցուցնել:

Մեքսիկացիք իրենց թագաւորին բռնուին իմա-
նալով՝ թշնամութեան գործողութիւնները բոլոր-
վին դադրեցուցին. եւ Գորդէղ 1521ին Օգոստոսի
13ին քաղքին մնացած մասին ալ տիրեց: Այսպէ-
տով լմնցաւ աս հռչակաւոր պաշարումը՝ որն որ Նոր
Աշխարհքին արշաւանաց մէջ ամենէն երեւելի դէպ-
քը կրնայ համարուիլ. պաշարումը 70 կամ ըստ Սո-
լիսի 90 օր տեւած էր: Նոյնչափ ժամանակուան մէջ
գրեթէ օր մը չէր անցներ առանց մեծ քաջութիւն
ու նշանաւոր դէպք մը պատահելու՝ թէ յարձակու-
ղաց ու թէ Մեքսիկացւոց կողմանէ:

Գաղքին գտնուած ուրբմելի վեճակէն՝ Մեքսի-
կացւոց ինչ աստիճանի յամառութեամբ իրենք զե-
րենք պաշտպանած ըլլալը կրնայ իմացուիլ. աս հոյ-
ակապ քաղքին երեք մասն արդէն բոլորովին կոր-
ծանամ էր. ճամբաներն ու հրապարակները մեռել-
ներու կոյտերով ծածկուած էին: Գիակները ապքէն
ու անձրեւներէն շուտ մը փտտելով՝ քաղքին օգն
ապականած ու ստակալի հիւանդութիւն մը պատ-
ճառած էին, որն որ վերջին օրերը քաղքին գլխա-
ւոր հարուածն եղած էր. սոյն ալ ամենայն սաստ-
կութեամբ վրանին բռնացած էր:

Իսպաց Սպանիացւոց վիճակն ալ ետքի առեւնե-
րը ասկից շատ տարբեր մը չէր. իրենց բազմաթիւ
դաշնակից զօրքերուն ապրուստ ճարելու հոգը՝ շատ
անդամ զիրենք մեծ նեղութեան մէջ կը ձգէր. քա-
նի քանի անգամ կերակուրնին պակասած էր: Ամե-
նեւին զէնքերնին չէին կրնար թողուլ եւ ոչ ալ քիչ
մը հանդէլու ժամանակ ունէին. ամենն ալ վերքե-
րով լեցուն էին եւ պաղ ջրէն ուրիշ դարման մը

չէին կրնար մատակարարել: Բայց աս չարիքներն աչքերնուն այնչափ չէր երեւար, եւ սիրով ալ կը տանէին, երբ որ ողջ ողջ ան վայրենի թշնամեաց ձեռքն իյնալու մտածմունքը մտքերնին կու գար:

Վաղքին ստակալի վիճակն ու ապականած օգը զՎորդէզ ստիպեց որ քիչ մը ժամանակ անկից հեռանայ, մինչեւ որ աղէկ մը մաքրուի: Բոլոր բնակիչքն ալ դուրս հանել տուաւ. արք եւ կանայք ու տղաք երեք օր երեք դիշեր թմբերուն վրայէն դուրս ելան: Իրենց խեղճ վիճակն ու զարհուրելի վտուած թիւնն իրենց քաշած նեղութեանց վկայ էին եւ յաղթողներուն գութը կը շարժէին:

Սպանիացիք քաղքին առնուելուն վրայ առջի բերան շատ ուրախացան. բայց երբ որ իրենց երեւակայած յոյսերը պարապ ելան, անմիջապէս տրտնջելու սկսան: Մոնղեղումային անբաւ զանձերուն ու տաճարաց ոսկիներուն տեղ՝ հաղիւ 600,000 Ֆրանսի արժողութեամբ բան կրցան ժողովել, որն որ հաղիւ թէ արշաւանաց ծախքերուն կը բաւէր: Արդ զարմանալու բան չէր՝ որ զօրքն իր տժգոհութիւնը յայտնէր. առնելու վարձքերնին՝ իրենց քաշած անհամար աշխատութեանց ամենեւին համեմատ չէր: Հայր Օլմետոն գրգռած ոգիները խաղաղցրնելու համար՝ զՎորդէզ համոզեց որ բոլոր աւարը միայն հասարակ զօրաց բաժնուի. բայց տրտունջներն ասով ալ չգաղբեցան. որովհետեւ շատերը կ'ըսէին թէ Սպարապետն ու մեծերը զանձերուն մեծ մասը գաղտուկ առած պահած պիտ'որ ըլլան: Բայց ետքէն երբ ողիմացուեցաւ թէ Աուադիմնի իր չարաչար վախճանով տեսնելով՝ բոլոր իր նախորդաց ժողոված զանձերն ու մեծազին զարդերը լծին մէջ նետել տուած է, զօրքերը զՎորդէզ սկսան ստիպել որ գերի բռնուած թագաւորը տանջանքով բռնադատէ պահած զանձերուն տեղն յայտնելու:

Վորդէզին ո՛չ աղաչանքը, ո՛չ խոստումները եւ ո՛չ բերած զանազան պատճառները կրցան զնուուրաց գրգռութիւնը զսպել: Պետք է ըսել որ աս ամէն փորձերն անօգուտ ըլլալէն ետքը՝ զնուուրաց տժգոհութիւնն աւելի չզայրացընելու վախը զննքը ստիպած ըլլայ անանկ գործքի մը ձեռք զարնելու, որն որ իր փառքն ու պատիւը շատ նուաստացուց եւ իր պատմութեանը մէջ մեծ բիծ մ'եղաւ: Աուադիմնիին աստիճանին շնայելով, ան խեղճ թագաւորին յուցըցած քաջութիւնները մոռնալով եւ իրեն բերնովը տուած խոստման ուղղակի դէմ գործելով՝ Սպարապետը հրաման տուաւ որ տանջանքի մատուցուի, Գաղուպայի ցեղապետին հետ մէկտեղ, որն որ կայսեր շատ սիրելին էր: Աուադիմնիին զնուուրակն քաջասրտութեամբ ու արիւթեամբ իր անաշորոյն դահիճներուն ամէն հնարած ամնջանքներուն դէմ անվեհեր դիմացաւ կեցաւ: Բայց իր տանջանաց ընկերը չկրնալով ցաւոց սաստկութեան դիմանալ՝ հրաման խնդրեց իր տիրոջմէն որ իր դիտցած զանձերուն տեղերն յայտնէ: Սակայն քաջասիրտ թագաւորը խիստ ու տժգոհ նայուածքով մը անոր տկարութիւնը զօրացուց, ըսելով՝ Իսկ ես արդեօք ծաղիկ անկողնոյ վրայ պառկեր եմ: Աս յանդիմանութեան ցեղապետն ամբնալով՝ լուռութեամբ համբերեց եւ տանջանաց մէջ մեռաւ: Գորդէզ վերջապէս աս ըրածին վրայ ամբնալով՝ զոհն իր դահիճներուն ձեռքէն քաշեց մէկդի առաւ: Կերեւայ թէ Սոլիա՝ որ ամէն բանի մէջ Գորդէզին ներբողն է, իր պատմութիւնն անոր համար Սպանիացուց Մեքսիկոյ առնելուն կը դադրեցընէ, որպէս զի Սպարապետին աս անդութ ու ամօթալի գործքը պատմելու չստիպուի:

Պաշարման ժամանակ Սպանիացիք հարիւրէն աւելի մարդ կորսընցուցին. իսկ դաշնակիցներէն հա-

զարուոր հոգի ինկաւ. բայց Մեքսիկացւոց կորուսան ասոնց հետ չեկրնար համեմատուիլ: Գորդեց կը կարծէ որ հարիւր հազարէն աւելի մարդ սպանուած, յիսուն հազարէն աւելի ալ սովով կամ հիւանդութեամբ մեռած ըլլայ:

Մեքսիկոյ առնուելէն ետքը՝ բոլոր տէրութիւնն ալ նուաճած ու առնուած ըսել էր. որովհետեւ բոլոր երկրին գլխաւոր զօրութիւնը մայրաքաղաքը պաշտպանելու ժողոված էին: Ասիկց զատ Մեքսիկացիք ալ գլուխ չունէին եւ մայրաքաղաքին օրինակը՝ զերենք կը սարսափեցընէր ու անձնատուր ըլլալու կը յորդորէր. որչափ քաջ ու պատերազմող ցեղեր ալ գտնուէին, Սպանիացւոց յաղթական զէնքերուն չէին կրնար դէմ դնել: Իրօք ալ Մեքսիկոյի առնուելով՝ բոլոր տէրութիւնը նուաճեցաւ: Սոյոգ է Սպանիացւոց աս պաշարման ժամանակ ցուցցած քաջութիւնն ու յարատեւութիւնը մեծամեծ դովեսաներու արժանի է. բայց բոլոր իրենց քաջասրտութեամբն ու արիւթեամբը եւ իրենց զինուոց առաւելութեամբը՝ շատ տարակուսական է որ միայն իննհարիւր հոգի կարող ըլլային աս հսկայական գործքը զլուխ տանիլ, եթէ որ իրենց դաշնակից զօրքերէն օգնութիւն ու մեծ օգնութիւն գտած չըլլային: Չանազան դաւառներուն բուն Մեքսիկացւոց դէմ ունեցած ատելութիւնը, մէջերնին եղած անմիաբանութիւնը, եւ Մոնդեզկոմային ծանր լծէն ազատելու յոյսը՝ Գորդեզին զիտաւորութեանց գլուխ ելլելուն մեծապէս օգնեցին. բայց աս ալ կայ որ Սպարապեան անոնց սիրտն ու վատահոթութիւնը կրցաւ վաստակիլ եւ իր մտքը դրածին հասնելու գործածել:

ԻՊ.

Մեքսիկոյ առնուելէն ետք պարտահաճ դեղերը:

Մեքսիկոյ առնուելէն քիչ մը ետքը՝ Գորդեզ կը զլխաւոր պաշտօնակալները զանազան կողմեր խըկեց, որպէս զի ամէն դաւառ աչքէ անցընեն, նուաճեն, եւ յարմար տեղեր բնակութիւններ ու գաղթականներ հաստատեն: Ասով թէ նոր երկիրներու տիրեց եւ թէ միանդամայն իր զօրացը նոր զբաղմունք գտնելով՝ տժգոհութիւննին կրցաւ զսպել: Սանտովալ, Օլիտ, Օզուզդոյ եւ ուրիշները՝ դաւառներ նուաճելով ու երեւելի գործքեր գործելով անուննին անմահացընելու եռանդով՝ զանազան կողմեր արշաւեցին. միանդամայն մայրաքաղաքին մէջ չգտած հարստութիւննին՝ դաւառներուն մէջ գտնելու յոյսը թէ զերենք եւ թէ իրենց զինուորները կը քաջալերէր: Բայց մէկ կողմանէ Գորդեզ եւ իր քաջ տեղակալները Սպանիայի թագաւորութեան նոր երկիրներ գտնելու եւ տէրութեան վասքը պայծառացընելու ատեն՝ մէկալ կողմանէ Արարլոս հինգերորդին քովի բանասարկուներն ու Սպարապեանի թշնամիները նոյն հռչակաւոր թագաւորն ան աստիճանի զրգուցին որ զԳորդեզ իր իշխանութենէն ու հրամանաւարութենէն վար ձգել ուզէց: Քրիստովալ տէր Գաբիային հրաման տրուեցաւ որ երթայ զԳորդեզ իր իշխանութենէն վար առնէ, զինքը բռնէ, ինչքերը դրաւ եւ մինչեւ նոյն ատեն գործածներուն ձիշգքնութիւն մ'ընէ, որպէս զի ետքէն Ամերիկայի ժողովքին առջեւ վրան դատաստան ըլլայ: Մեքսիկոյ առնուելէն քանի մը շաբաթ ետքը Գաբիա Վերա-Գրուզ հասաւ եւ իր ունեցած հրամաններն ու իշխանութիւնը յայտնեց: Բայց Գաբիա՝ իրեն յանձնուած երեւելի գործքը գլուխ հանելու համար հարկաւոր եղած ձիւքերը չունէր: Սպարապեան արտա-

քուստ թագաւորական հրամանին մեծ յարգութիւն
 ցուցնելով՝ ի ծածուկ անանկ ճամբաներ բռնեց, որ
 կարող եղաւ Գաբիւային հրամաններուն դործադրու-
 թիւնն անկարելի ընել: Այնպէս մէջէ մէջ ու խառ-
 նաշիւթ բանակցութիւններ սկսաւ ընել, խօսակցու-
 թիւններն այնչափ երկնցուց, երբեմն պարգեւներ-
 րով, երբեմն խոստումներով, երբեմն նաեւ սպառնա-
 լիքներով՝ այնպէս հնարազիտութիւններ բանեցուց,
 որ վերջապէս նոյն տկար մարդը համոզեց թող տա-
 լաւ քաշուելաւ ան երկրէն՝ զորն որ ինք կառավարե-
 լաւ արժանի չէր:

Սպարապետն աս մեծ վտանգէն ալ յաջողու-
 թեամբ պրծելէն ետեւ՝ իր բոլոր մտադրութիւնն ա-
 ուած երկիրները շէնցընելու դարձուց: Մեծ դործու-
 նելութեամբ աշխատեցաւ որ գլխաւորաբար Մեքսի-
 կոյի աւերակները նորէն կանգնէ, քաղաքը նորոգէ,
 գեղեցիկացնէ. եկեղեցիներ, վանքեր, պալատներ,
 հրապարակներ շինել տուաւ. վերջապէս ան ամէն
 բան ըրաւ, որն որ անանկ մեծ տէրութեան մը մայ-
 րաքաղքին հարկաւոր կրնար ըլլալ կամ անոր զար-
 դը կ'աւելցընէր: Նարվաէզ իր բռնուելու օրէն մին-
 չեւ նոյն ատեն Վերա-Գրուզ կեցած էր. Գորգէզ՝
 ալ իրմէ վախ չունենալով՝ հրաման տուաւ որ Մե-
 քսիկոյ կրնայ գալ: Նարվաէզ իր դիմացն ելլելուն
 պէս՝ Սպարապետը սիրով պագտուեցաւ եւ բարեկա-
 մութիւնը խնդրեց. բայց անիկայ ամենեւին աս սիրոյ
 եւ բարեկամութեան նշաններէն չզարժեցաւ:

Թեպէտ Գորգէզին քաջութիւններն ու ըրած
 ծառայութիւններն երևեցի ու հռչակաւոր դործ-
 քեր էին, ի վերայ այսր ամենայնի սիրտը միշտ ան-
 հանդարտութեան մէջ էր: Արքունեաց մէջ դանուող
 իր հին թշնամիներուն դաղտնի դաւակցութիւններն
 ու բանասրկութիւնները կրնային զինքն իր աշխատու-
 թեանցը պողէն ու վարձքէն զրկել. մանաւանդ որ

ինքն ալ ներքուստ համոզուած էր թէ իր իշխանու-
 թիւնն օրինաւոր ճամբով ձեռք ձգած չէ: Աս պատ-
 ճառներէն ստիպուելով՝ զՏաւիլա եւ զԳուիննէս
 Սպանիա խրկեց, որպէս զի իր արշաւանաց ու յաղ-
 թութեանց վրայ մանրամասն աեղեկութիւն տան,
 կայսեր մեծագին պարգեւներ տանին եւ խնդրեն որ
 աս ծառայութեանց փոխարէն՝ իր եւ ընկերներուն
 քաջութեամբն առած երկրին կառավարութիւնն
 իրեն արուի: Աս երրորդ անգամ խրկուողներն ալ
 յաջող վախճան մը չունեցան. սրովհետեւ Գուինն-
 նէս Գերչէյրայի մէջ մենամարտութեամբ մեռաւ, իսկ
 Տաւիլա՝ Գաղղիացի հէներէն զերի բռնուեցաւ: Ի
 վերայ այսր ամենայնի աս վերջինն իր բանախն մէջէն
 Գորգէզին հօրը հետ թողթակցելու ճամբան դատւ
 եւ ամէն բան անոր աղէկ մը իմացուց:

Աս կերպով Գորգէզին պաշտպաններն ու իր ան-
 հաշտ թշնամիները սկսան ջանալ կայսեր սրտումն
 իրենց կողմը դարձնելու: Թշնամիներն իրենց սաս-
 տիկ ատելութեամբը զՍպարապետն իբրեւ յափշտա-
 կիչ եւ մատնիչ ցուցնելու կը ջանային: Նարվաէզ
 ու Գաբիա ալ աս միջոցներուն Սպանիա հասան եւ
 սկսան Գորգէզին դէմ ամբաստանութիւններ ընել:
 Մէկալ կողմանէ Տոն Մարդին Գորգէզ՝ Մեքսիկոյի
 աշխարհակալին հայրը, Փրանկիսկոս աե Մանդեյոյ եւ
 Տիեկոյ աե Օրտազ, որոնք յառաջագոյն Գորգէզէն
 խրկուած էին, անոր դատը կը պաշտպանէին: Աս
 վերջիններուն թեւ թիկունք էին շատ համբաւաւոր
 մարդիկ, մանաւանդ Պէյարի գուքըր. իսկ անջիննե-
 րուն կողմն էր գլխաւորաբար Ամերիկայի ժողովոյն դա-
 հերեցը՝ որն որ Նարվաէզին բարեկամն էր: Աջնուա-
 սիրտ ու բանէ հասկըցող մարդիկ Գորգէզին դէմ ե-
 ղած նենգութիւններուն ու տէրութեան ասանկ մեծ
 ծառայութիւն ընող զօրապետի մը դէմ ասանկ ճամ-
 բայ բռնուելուն վրայ սաստիկ կը ցուէին: Իրեն վրայ

դրուած յանցանքներն ամէնն ալ կրնային ջատագովուիլ: Ի հարկէ՛ այնպիսի մեծ արշաւանք մը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար՝ պէտք էր որ սաստիկ խտուածութիւն բանեցընէր. արշաւանաց գլխաւոր իշխանութիւնն անկարգ եղանակաւ ձեռք ձգելն ալ բրած մեծագործութեամբը գրեթէ բոլորովին կը մոռցուէր: Սպարապետին բարեկամներուն աս պատճառներուն հետ հասարակաց հաւանութիւնն ալ միացաւ. անոր զարմանալի պատերազմներուն պատմութիւնն ամէն կողմ տարածուելով՝ բոլոր փոլովուրդն իրեն դովեստ խօսելէն չէին դադրեր: Շատ պատուաւոր մարդիկ հասարակաց համարումը կայսեր ականջն հասցուցին, որն որ վերջապէս իրենց աղաչանացը զիջանելով՝ զԳորգէզ Նոր Սպանիայի ընդհանուր զօրապետ անուանեց, մտածելով որ թագաւորական իշխանութիւնն ու կարգ կանոնը հաստատուն պահելու ամենէն աւելի յարմար անձն ինքն է, որովհետեւ Սպանիացիք արդէն սիրով անոր հպատակած էին, տեղացիք ալ անոր զօրութենէն կը վախնային ու զինքը կը յարգէին:

Աս կերպով իշխանութեան մէջ հաստատուելով՝ սկսաւ աւելի եռանդով իր աշխարհակալութիւններն ու քաղաքակրթութիւնն ամէն կողմ տարածել: Ինք մայրաքաղաքին մէջ իր աշխատութեանցը պարագելու ատեն՝ իր պաշտօնակալները դաւառներուն մէջ կ'արշաւէին, ոսկոյ հանքեր գտնելու եւ գաղթականներ հաստատելու համար: Ամէնքն ալ վրան մեծ սէր եւ համարում ունենալով՝ եթէ ստուգիւ փառասիրութիւնն իր ձիրքերուն հաւասար բլլար, անշուշտ քիչ ատենուան մէջ անկախ իշխանութեան մը կրնար հասնիլ: Բայց իր թագաւորին՝ մեծ հաւատարմութիւն ու հայրենեաց սաստիկ սէր ունենալով՝ կայսեր իրեն տուած իշխանութիւնը բաւական համարեցաւ:

Գրեթէ նոյն ժամանակները Փրանկիսկոս Կարայ՝ ճամայիդա կրկոյն կառավարը՝ զօրաւոր բանակով արշաւանք մ'ըրաւ Բանուգոյի դաւառին տիրելու մտքով: Բայց իմանալով որ արդէն Գորգէզ նոյն դաւառն իր իշխանութեան տակն առած է, անոր դեսպան խրկեց եւ խնդրեց որ Բանուգոյ՝ ճամայիդայի կառավարութեան հետ միանայ. եւ ինք առանց պատասխանի սպասելու՝ ճամբայ ելաւ:

Կարայ Բանուգոյ հասած ատեն՝ տեսաւ որ գլխաւոր քաղաքն անապատ դարձած էր. զինուորները ցրուեցան, ոմանք նոյն կողմերն ասպատակելու եւ թալելու գացին, ոմանք ալ Գորգէզին դրօշին տակ մտան: Կարայ գրեթէ առանձին մնալով՝ մտքը դրած արշաւանքէն ետ կենալու ստիպուեցաւ: Բայց ժամանակ վատորկելու համար սկսաւ իր դասակը զինուորները պահանջել: Շատ խօսակցութիւններէ ետքը վերջապէս Հայր Օլմետոն մէջ մտնելով՝ խաղաղութեամբ բանը լմնցուց. եւ Գորգէզին աղջիկը Կարայի անդրանիկ որդւոյն հետ պսակուելով՝ աս երկու ախոյեաններն իրարու հետ բոլորովին հաշտուեցան:

Բայց Կարային արշաւանքը շատ դժբախտ հետեւութիւններ ունեցաւ: Իր զինուորները Գորգէզին հին զինուորներուն կարգաւորութեան ու խիստ հրահանգներուն վարժած չլլալով՝ պզտիկ խմբեր կազմեցին, սկսան ասդին անդին տեղացիները կողպտել ու ամէն տեսակ անկարգութիւններ գործել: Բանուգոյիները սաստիկ կատղելով՝ մէջերին դաշինք դրին ու երգում բրին որ ասպատակիչները բոլորովին ջնջեն. եւ աս խորհուրդնին այնչափ գաղտուկ պահեցին որ Տիազին խօսքին նայելով՝ քանի մ'օրուան մէջ Կարային զինուորներէն հինգհարիւր հոգւոյ չափ մարդ մեռցուցին ու կերան: Բայց միայն աս յանցաւորները ջնջելով գոհ չէլան. ուղեցին որ բո-

լըր մէկալ Սպանիացիներն ալ ջնջեն. անոր համար Սուրբ Իսդեւանի դաղթականաց վրայ քալեցին, թէ պէտ եւ մինչեւ նոյն ատեն անոնց հետ բարեկամ մնացած էին: Վալլէյոյ ու Գորդէզին հոն գտնուող հին զինուորներէն ոմանք առջի կառույն մէջ մտան. նոյնպէս գիշեր մը յանկարծակի յիսուն հոգի ալ սպաննուեցան: Աս սաստիկ ապստամբութիւնն իմացուելուն պէս՝ Սանտովալ բաւական զօրութեամբ ապստամբները զսպելու խրկուեցաւ. հասած ատենը՝ Սուրբ Իսդեւանի դաղթականութեան մնացորդը գրեթէ բոլորովին յաղթուելու եւ ջնջուելու աստիճան հասած էր: Սանտովալ շուտ մը ապստամբները ցրուեց եւ անոնց ցեղապետն ու գլխաւորները գերի բռնեց: Ասկից ետքը անմիջապէս Տիեկոյ տէ Օգամբոյ դատար խրկուեցաւ, որ քննութիւն ընէ ու յանցաւորները պատժէ: Բայց աս դատարըր փոխանակ քննելու թէ արդեօք Բանուգոցիներուն ապստամբութեան պատճառն ինչ էր, եւ փոխանակ քաղցրութեամբ ոգիները հանդարտեցընելու, սկսաւ զարհուրելի անդթութիւն բանեցընել. վաթսուն ցեղապետ ու չորս հարիւր աղնուական մէկ անդամուն ողջ ողջ պրել տուաւ. եւ աս խեղճ տեսարանին աւելի եւս սոսկալի երեւոյթ մը տալու համար՝ դատապարտուողներուն բոլոր ազգականներն ու տղաքը հոն ժողվել տուաւ, որ անոնց թշուառութեան ականատես ըլլան: Տեղացիներէն մէկն ամբաստանութիւն ընելով թէ աս ապստամբութիւնը Աուադիմոնիին գլխին տակէն է, Գորդէզ առանց ուրիշ վկայութեան ու առանց դատաստան ընելու, նոյն դժբախտ թագաւորը կախելու դատապարտեց:

Երբ որ խաղաղութիւնը կատարեալ հաստատուեցաւ, Գորդէզ իր գործունեայ բնութեամբը նոր աշխատութիւններ, նոր վտանգներ եւ մանաւանդ նոր հարստութիւններ փնտռելու սկսաւ: Լսած էր որ

Հիլուերասի ու Հոնտուերասի դաւառները սաստիկ առատ ոսկոյ հանքեր ունին. մինչեւ կըսուէր թէ նոյն կողմերու ձկնորսներն իրենց ուսկանները ծով նետած ատեննին՝ ոսկով լեցուն վեր կը քաշեն: Գարձեալ կըսուէր որ նոյն դաւառին մօտ խաղաղական ովկիանոս մտնելու անցք մը կայ: Աս վերջին տեղեկութիւնը շատ ծանրակշիւ բան էր. Գորդէզ միշտ ասանկ անցք մը գտնելու խորհուրդն ունէր. անոր համար միտքը դրաւ որ դէպ ի ան կողմն արշաւանք մ'ընել տայ. չէր գիտեր որ արդէն Մաճելլան իր համանուն նեղուցէն անցնելով՝ խաղաղական ովկիանոսը մտած էր:

Քրիստովալ տէ Օլիտ՝ վեց նաւով ու երեքհարիւր եօթանասուն զինուորով ճամբայ ելաւ. Գորդէզ իրեն պատուիրած էր որ Հաւանա հանդիպի եւ հարկաւոր եղած պաշարները Վերա-Գրուզէն հոգայ: Իսկ ինք Հաւանա երթալու տեղ՝ Գուպա կղզին զնայ. բայց հոն երթալն իրեն դժբախտութեան պատճառ եղաւ, որովհետեւ Վերասիուէզին թերազրութիւններէն ու խոստմունքներէն խաբուելով՝ Գորդէզին հաւատարիմ չմնաց, եւ աս բանս իրեն մահը պատճառեց, ինչպէս որ քիչ մը ետքը կը տեսնենք:

Գորդէզ ամենայն զօրութեամբ ու իր բոլոր յաջողակութեամբը Աարոլոս կայսեր իշխանութիւնը նոր Սպանիայի մէջ հաստատուելու եւ տարածելու ջանացած ատեն՝ չորս կողմը լրտեսներն առած էին, ու բոնք իր ամէն գործքերը շարաշար կը մեկնէին եւ Սպանիա խրկած տեղեկութիւններուն մէջ միշտ Սպարապետին գործքերուն գէշ մեկնութիւն կու տային: Այսորը զինքը նոր Սպանիայի կառավար դրած ատեն՝ ելեւմուտքը հոգալու եւ կարգի դնելու համար շատ քաղաքական պաշտօնատէրներ խրկած էր, որոնք Գորդէզին իշխանութենէն անկախ էին:

Աս մարդիկները մեծագործութեանց եւ խորունկ մտածմունքներու անյարմար ըլլալով ու Սպարապետն տին վրայ նախանձելով՝ անոր ըրածներուն մէջ մէկ քննիչ եղած էին. ինչ որ քիչ մը սովորականէն դուրս կ'երեւար կամ իրենց աղէկ չէր դար, Գորդէզին յանցանքներուն կարգը կ'անցնէր: Նոյնպէս անոր՝ Սպանիացոց ու տեղացոց վրայ բանեցուցած իշխանութիւնն ու անոնցմէ ընդունած մեծարանքն ու յարգութիւնը չէին կրնար տանիլ:

Իր հակառակորդաց մէջ Ռոտրիկուէզ տէ Ալպունէզ անունով մէկն ալ կար, որն որ Գեղեւզոյի ցեղապետին աղջկանը հետ կարգուիլ ուզած եւ Գորդէզին հրաման չընդունելով՝ հետը սաստիկ թշնամացած էր: Ասիկա վրէժտ առնուլ ուղեւոր՝ Սպանիա զանազան ամբաստանութիւններ սկսաւ դրել: Չափազանց հարկ ու տուրք կը ժողովէ եւ իրեն կը սեպահականէ, կ'ըսէր. իր պապհովութեանը համար շատ քաղաքներ կ'ամրացնէ եւ ամէն հարկաւոր պատրաստութիւնները կը տեսնէ, որպէս զի կարող ըլլայ անկախ ըլլալ ու Նոր Սպանիայի թագն իր գլուխը դնել: Թէպէտ աս ամբաստանութիւններն ամենեւին հիմ չունէին, բայց Գորդէզին թշնամիներուն աղէկ առիթ մ'եղան իրենց հին ատելութիւնն անոր վրայ թափելու: Ամբիկայի ժողովոյն դահերէցն ու Նարվաէզ զկայսրն աւելի զրգուեցին եւ զԳորդէզ անոր աչքին կասկածելի ցուցնելու ջանացին. իսկ Պէյարի գուքան ասոնց դէմ Սպարապետին սաստիկ պաշտպան կեցաւ: Այսորն երկու կողմն ալ վշտացնել շուղելով՝ հրաման տուաւ որ Գորդէզին բոլոր դործքերուն վրայ նորէն քննութիւն մ'ըլլայ: Բոնս տէ Աէն 1525ին լիակատար իշխանութիւն ընդունեցաւ որ երթայ նոյն քննութիւնն ընէ, եւ եթէ հարկաւոր սեպելու ըլլայ, զԳորդէզ բռնէ Սպանիա խրկէ:

ԻՆ՝

Հանրապետի արւանդը: — Գորդէզ Սպանիա ին քոյ:

Գորդէզին թշնամիները Սպանիայի արքունեաց մէջ իրեն չարիք նկատելու եւ Սպարապետն իրեն յանձնուած երկիրները կարգաւորելու եւ շէնցընելու զեղած ատեն՝ ուրիշ երեւելի դէպք մը պատահեցաւ, որն որ շատ դէշ հետեւութիւն կրնար ունենալ: Քրիստովալ տէ Օլիտ Գուպա կղզիէն ելելէն ետքը՝ Հնուտուրասի եղերքը Յալիսանի Չչարիտ խաչի անուամբ դաղթականութիւն մը հաստատած եւ ինք զինքն անկախ հրատարակած էր: Գորդէզ աս բանս իմանալուն պէս՝ միտքը դրաւ որ անոր արժանաւոր պատիժը տայ, որովհետեւ կը վախնար որ չըլլայ թէ անիկայ անպատիժ մնալով՝ ուրիշ պաշտօնակալներուն չար օրինակ ըլլայ: Փրանկիսիոս տէ Լաս-Գազասին յանձնեց որ զՕլիտ հնազանդեցընէ. բայց բանը դէրաւ չչաջողեցաւ: Իր նաւերը Հնուտուրասի ծով եղերքը խորտակեցան, եւ վտանգէն ազատող զեւուորները գերի բռնուեցան: Բայց Լաս-Գազաս ազատ թող տրուելով՝ զօրաց սիրտը շահեցաւ եւ համոզեց որ իրենց օրինաւոր զլեյցն հնազանդին, նոյնպէս հաւանեցուց որ զՕլիտ բռնեն իր ձեռքը տան: Օլիտին դատաստանը կտրուեցաւ եւ իր զլեւապարտութեան պատիժը Նազոյի մէջ կատարուեցաւ:

Գորդէզ Լաս-Գազասէն լուր չառնելով՝ սկսաւ կասկածի երթալ եւ որոշեց որ ինք դէպ ի ան կողմերն արշաւանք մ'ընէ: Աս արշաւանքը այնպիսի շքով եղաւ, որ Նոր Աշխարհքին մէջ նմանը տեսնուած չէր. Սպարապետն հետը շատ ծառաներ եւ զերկներ կը տանէր, հետը կ'երթային նաեւ իր հին զինուորներէն շատերն ու երէք հազար Մեքսիկացի ջօրք՝ Սանտովալէն հրամանատարութեան տակ: Սպանիացոց մինչեւ կուսակազուալա ըրած ընթացքն

աւելի յաղթանակի հանդիսի մը կը նմանէր, քան թէ պատերազմական արշաւանքի: Աս քաղքիս մէջ մեծ յարգութեամբ եւ սիրով ընդունուեցան. Գորդէղ ութ օր հոն կենալէն ետքը ճամբան յառաջ տարաւ: Քիչ մը ետքը անանկ մեծ ու անտանելի դժուարութիւններու եւ վտանգներու պատահեցան, որ ամենեւին մտքերնէն չէր անցնէր: Հազիւ թէ իրենց բնական եղած սաստիկ քաջասրտութեամբն ու արիւթեամբը պատահած վտանգներուն դէմ կրնային դիմանալ. դոնուած դաւառնին անհամար վտակներ ու առուններ կային եւ բոլոր ճախճախուտ երկիրը խիտ թփերով ու անտառներով գոյուած էր: Օր մը անանկ տեղ մը հասան՝ ուր որ երեք գետ միացած՝ ծովու մը խորշ կը մտնէին. տափանելի աշխատութիւններով աս արգելքին յաղթելէն ետքը՝ առջինէն աւելի դժուարաւ անցնելու տեղեր պատահեցան. առջեւին բնդարձակ անտառ մ'էկաւ, անանկ խիտ ու մացառուտ՝ որ հազիւ կայիններով կրնային ճամբայ բանալ անցնել. անոր համար ալ շատ կամայ յառաջ կ'երթային: Արդէն առաջնորդներէն երկուքը թող տուած փախած էին. մնացածներն ամենեւին նոյն տեղերը չէին ծանչնար: Աւելի գէշն ան էր որ պաշարնին ըմբացած էր եւ ան ահազին անտառներուն մէջ կերակուր դանելու յոյ՛ չկար: Աս դժբախտ վիճակին մէջ գիշերը վաղ հասաւ. մէկ կողմանէ աշխատութենէ ու անօթութենէ տկարացած էին, մէկալ կողմանէ պիծակներու խածնէն կը չարչարուէին ու գազաններու վախէն կը սարսափէին, որոնց մանչերուն ձայները կը լսէին: Աս քաջասիրտ մարդիկներն ալ չկրցան դիմանալ, յուսահատութեան մէջ ինկան. աւելի անոր կը կատգէին որ այնչափ պատերազմներէն ազատելէն ետեւ՝ իրենց կենանքն ասանկ խեղճ կերպով պիտի կորսուէր:

Գորդէղ իր կենացը մէջ երբեք աս աստիճանի

դառն ու խիտ փորձանքի մը պատահած չէր. իր կենանքն այնչափ աչքին չէր երեւար, որչափ իր հաւատարիմ ընկերներուն վիճակը, որոնցմէ շատերը Գուպա կոչիէն ելելէն ետեւ ամենեւին իրմէ բաժնուած չէին. բայց իր վախն ուրիշներուն չյայտնելու ստիպուած էր: Առտու ըլլալուն պէս՝ կողմնացոյցն առաւ եւ յայտնեց որ ինք անձամբ կ'ուզէ բանակին առաջնորդ ըլլալ՝ Հուի-Ալգալա քաղաքը դանելու, որուն շատ մօտ կ'երեւային: Գորդէղին ձայնն ամէնքը քաջալերեց, վրան ունեցած վստահութիւննին արթնցաւ, աւելի եւս քաջութեամբ սաստիկ աշխատութեանց դիմանալէն ետքը վերջապէս պզտիկ քաղաք մը հասան, ուր որ պաշար գտան: Բայց որովհետեւ մէջի բնակիչները թող տուած փախած էին, առաջնորդ չկրցան գտնել, որով առջի վտանգները նորէն դիմացնին ելան, նորէն մի եւ նոյն թշուառութեանց մէջ ընկղմեցան. Սպանիացիներէն ոմանք ու դաշնակիցներէն շատերն անօթութենէ մեռան: Գորդէղ իր իշխանութեան զօրութեամբն ու յորդուրանքներովը զերենք կը քաջալերէր, խոստանալով որ քիչ մը ետքը ամէն դժուարութիւններէն կ'ազատին. իրօք ալ այնպէս եղաւ: Քանի մը Ամերիկացիք բռնելով՝ անոնցմէ իմացան որ Հուի-Ալգալա քաղաքէն միայն երեք օրուան ճամբայ հեռու էին: Բայց ինչ օգուտ, երեք օր քայլել պէտք էր. եւ աս բանս տկարացած բանակին համար դրեթէ անկարելի էր: Գորդէղ գեռ բոլորովն չտկարացած զինուորները Տիաղին առաջնորդութեան յանձնելով՝ պաշար դանելու խրկեց. իսկ բանակին չուն դադրեցուց, որ դացողներուն ետ դառնալուն սպասեն: Նոյն միջոցին իրենք խոտերէ ու արմատներէ ուրիշ կերակուր չունէին: Անօթի զինուորները Տիաղին գալուստն իմանալուն պէս՝ պաշարներուն վրան ինկան, ամենայն ինչ կողպատեցին, այնպէս որ Գորդէղին բան չմնաց.

Սպարապետը կշտացած զինուորի մը աւելցուի կերակրովը զոհ եղաւ:

Աս դժբախտ արշաւանքը՝ որուն վրայ աս վերի գեղքէն ուրիշ՝ պատմելու նշանաւոր բան մը չկայ, երկուք ու կէս տարի տեւեց: Բարձր Նոր Սպանիայի աշխարհակալութեան ատեն՝ Սպանիացիք երբեք աս աստիճանի աշխատութիւն ու սով կրած չէին, Գորդեղ ալ երբեք այսչափ քաջատրտութեան ու համբերութեան ցոյց տուած չէր: Աս արշաւանքը բոլորովին անօգուտ ալ եղաւ, որովհետեւ՝ ինչպէս տեսանք՝ Լաս-Գաղաս Օլիտին ասպտամբութիւնն արդէն զսպած էր:

Սպարապետը Մեքսիկոյ դարձաւ նէ՛ Բոնս ատէ Լէոնին հասնին եւ ունեցած հրամանները լսեց, զորոնք չէր կրցեր ի դորձ դնել, որովհետեւ նաւէն էլելէն քանի մ'օր ետքը մահը վրան հասած էր: Թէպէտ Գորդեղին սիրտը կայսեր աս ուպերախառութեանն սատարի խոցեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի իր սիրոյն վստահութիւնը նորէն վստարկելու աշխատեցաւ: Բայց իր հեռաւորութեան ատեն՝ անոր թշնամիները սուտ ու շինծու պատմութիւններով կայսեր ու պաշտօնէից կասկածն աւելցընելու Զանացած էին, այնպէս որ նորէն ուրիշ մարդ մը խորհեցին՝ առջեւ եկողէն աւելի իշխանութեամբ. ամէն բան ալ անանկ կարգի դնելու Զանացին որ Գորդեղ կարող չըլլայ դէմ դնել: Սպարապետն աս ամէն բան իմանալով եւ իր վրայ փրթելու փորթորիկն նշանները նշմարելով՝ արտաքոյ կարգի խռովեցաւ ու նեղացաւ որ փոխանակ իրեն երախտագիտութիւն ցուցընելու՝ հետն ասանկ անարժան եղանակաւ կը վարուէին: Բայց թէպէտ իր բարեկամներէն ոմանք իրեն խրատ կու տային որ իր դատին արդարութիւնն անանկ ապերախտ կայսեր դէմ պաշտպանէ, եւ իրեն գրաւէ ան վերին իշխանութիւնը՝ զորն որ թշնա-

միքն՝ ինք յափշտակելու միտք ունի կ'ըսէին. սակայն Գորդեղ աս գրգռիչ խօսքերուն դէմ գրաւ եւ իր հաւատարմութիւնն ամենեւին չխախտեցաւ: Իր յաղթութեանց ու փառքերուն վրայ եղած երկրի մը մէջ դատուելով՝ իր արժանապատուութիւնը վտանգի մէջ չդնելու համար՝ միակ կարելի միջոցին ձեռք դարկաւ. զինքը դատելու համար եկող դատաւորներուն հասնելուն չսպասեց, շուտ մը նաւ մտաւ դէպ ի Սպանիա ծամբայ ելաւ, որպէս զի հոն իր դատն ու իր անձը կայսեր արդարութեան յանձնէ:

Գորդեղ՝ երեւելի թագաւորութիւն մը ձեռք բերող աշխարհակալի մը վայլած շքով իր հայրենիքն երեւցաւ. իր ամենէն քաջ պաշտօնակալներն ու շատ Մեքսիկացի այնուականներ հետն առած էր: Բերած դանձուց ճոխութիւնը՝ մինչեւ նոյն ատեն տեսնուած բան չէր. Հերբերային խօսքին նայելով՝ հետն ունէր 1500 մարդ զործուած արծաթեղէն, 210,000 փեղա զուտ ոսկի, մեծագին աղամանքներ՝ որոնցմէ մինակ մէկ հատը 200,000 ֆրանգ կ'արժէր: Արդէն Գորդեղ իր աղջիկը Կարայի որդւոյն հետ կարգած ատեն՝ 500,000 ֆրանգի օժիտ տուած էր: Եթէ որ ասոնք Մոնդեգրամային դանձերը բաժնուելու ժամանակ իրեն ինկած բաժնին հետ հաւմեմատելու ըլլանք, կ'ըսէ վերոյիշեալ հեղինակը, կրնանք համոզուիլ որ թշնամիներն իրաւունք ունէին ըսելու թէ Մեքսիկոյի մեծագին դանձերուն մեծ մասն իրեն առած է: Բայց աս ալ գիտնալու է որ Մեքսիկոյ առնուէն մինչեւ Գորդեղին Սպանիա դառնալը (1528ին), շատ տարի անցած ըլլալով, ուրիշ կողմանէ ալ հարստութիւն կրնար ժողովել:

Գորդեղին ճամբորդութիւնը յաջող եղած էր, բայց Սպանիա հասնելուն պէս՝ Սանտովալին անախակալ մեռնին իրեն արտաքոյ կարգի մեծ ցաւ պատճառեց: Սանտովալ իր ամենէն հռչակաւոր ու քաջ

պաշտօնակալներէն մէկն էր. միանգամայն իր ներքին բարեկամն եւ ամէն գաղտնի խորհուրդներուն խորհրդակից ու տեղեակ: Իր բոլոր հռչակաւոր յաղթութեանց ընթացքն ամենեւին անիրաւութեան կամ անդթութեան կամ ագահութեան բժով մը արատած չէր, որոնք Գորդէղին ուրիշ պաշտօնակալներուն զլխաւոր մտրութիւններն եղան: Սանտովալ 29 տարւան մեռաւ: Արեւելայ որ իր սաստիկ աշխատութիւններն ու առած բազմաթիւ վերքերն իր մահը փութացուցին. որովհետեւ դժուար գործք մը պատահելուն պէս՝ Գորդէղ զանիկա կ'ընտրէր:

Այսպէս Գորդէղին մեծ սիրով ընդունելութիւն ըրաւ. երբ որ տեսաւ թէ ան երեւելի աշխարհակալն իրեն արգարութեան դիմած ու անոր միայն ապաւինած էր, բոլոր ունեցած կասկածներն ու վախերը փարատեցան, եւ միտքը դրաւ որ գոնէ ներկայ առատաձեռնութեամբ՝ մինչեւ նոյն ատեն եղած սիրոյ եւ երախտագիտութեան պակասութեան տեղը լեցընէ: Գորդէղ Ս. Յակովբայ կարգն ընդունեցաւ, մարդիկ պատուանունն առաւ ու Նոր Սպանիայի մէջ մեծ կարւածներու տէր եղաւ. վերջապէս արքունի ներքին պալատականներու կարգն անցաւ:

Իսկայ բոլոր աս պատիւներն ու պատուանունները Գորդէղ չկրցան խաբել. ինք իր բնական սրամտութեամբն իմացաւ որ արքունեաց միտքն անոնցմով զինքն որսալ ու Սպանիայի մէջ պահել էր: Շատ ջանաց որ կայսեր միտքը փոխէ ու դարձեալ Նոր Սպանիայի ընդհանուր զօրապետութեան պաշտօնն ընդունի. բայց Կարղոս միտքը դրած ըլլալով որ եթէ նորէն կառավարութեան ղուլին անցնի, անկախութեան ետեւէ կ'իյնայ, իր մտայք վրայ հաստատուն կեցաւ: Երկու տարիի մօտ աշխատելէն ետեւ՝ վերջապէս այսչափս ընդունեցաւ որ զօրաց զլխաւորութիւնն ու նոր երկիրներ գտնելու իրաւունք

ունենայ. իսկ քաղաքական կառավարութիւնը մասնաւոր ժողովքի մը արուեստ, որն որ Նոր Սպանիայի ժողովքը կը կոչուէր:

Այսպէսով Գորդէղ 1530ին իր յոյսերուն փճանալուն վրայ կոտրած սրտով նորէն Մէքսիկոյ դարձաւ: Յայտնի կը տեսնէր որ իշխանութեան բաժանումն՝ անպատշաճ հակառակութիւններու եւ անմիաբանութեանց պատճառ պիտ'որ ըլլայ. եւ քաղաքական տեսուչներուն ու աշխարհակալութեան հին զինուորներուն մէջ երբեք մի եւ նոյն նպատակի ուղղութիւնը պիտի չպահուի: Իրօք ալ ժողովքին անդամներն իրենց ցած նախանձովն ու հպարտութեամբը Գորդէղին ամէն մէկ քայլին ու գործքին գաղտնի լրտեսներն եղան. եւ վախնալով որ Սպանիայեան իրեն տրուած իշխանութեան սահմանէն դուրս չէլլէ, անանկ գործքերու մէջ ալ կը խառնուէին, որոնք իրօք միայն Գորդէղին իշխանութեան կը վերաբերէին: Ասով անոր ամէն նպատակներուն ու օգտակար առաջարկութիւններուն դէմ՝ անյաղթելի թումք մը կը կաղմէին:

Ի.Օ.

Գորդէղ նոր արլաւանքի էջէն առ Գալիֆորնիան ինչո՞ք: — Նորէն Սպանիա ինչո՞ք: — Իր մահը:

Գորդէղ տեսնելով որ իր յաղթութեանց ընթացքն արգելուեցաւ, միտքը դրաւ իր ունեցած իշխանութեան զօրութեամբն ուրիշ արշաւանքի մը ձեռք զարնել, որով իր զինուց նորէն փառաւոր ընթացք մը սկսի, յուսալով միանգամայն որ հեռու ըլլալով իր թշնամեաց նախանձէն ազատ կ'ըլլայ: Ինք միշտ անանկ կը կարծէր որ Փլորիսիայի ծովածոցին մէջ յառաջ երթալով՝ Արեւմտեան ովկիանոս մտնելու անցք մը կը նոյն կողմերն երկու ովկիանոսին իւ

բարու հաղորդուելու տեղ մը կրնայ գտնուիլ: Բայց իր յոյսն ու աշխատութիւնը պարապ ելաւ. վասն զի թէպէտ խրկած մարդիկները յաջողակ ու քաջ էին, բայց առանց նշանաւոր դործք մը գործելու ետ դարձան: Երբ որ աս փորձը չյաջողեցաւ, ուղեց որ գտնէ՝ նոր Սպանիային արեւմտեան կողմանէ՝ Հարաւային ծով անցնելու նուազանգիստներ դտնելու համար արշաւանքներ ընել տայ. անոր համար զանազան պղտիկ գումարտակներ կազմեց ու այլեւայլ ուղղութեամբ ճամբայ հանեց: Բայց աս գումարտակներէն ոմանք կորսուեցան, ոմանք ալ առանց նշանաւոր գիււա մ'ընելու ձեռնուռնայն ետ դարձան: Գորդեզ՝ որ ամէն ձեռք զարկած գործքին յաջողելուն վարժած էր, աս վերջին արշաւանացը պարապ ելլելն իր մարդիկներուն անյաջողակութեան տալով՝ ինք նորէն գումարտակ մը կազմեց եւ անոր գլուխն անցնելով՝ 1536ին նաւ մտաւ ու ճամբայ ելաւ:

Թէպէտ վեց տարի հանդիստ ու խաղաղ կեանք անցուցած էր, բայց սակայն իր քաջասրտութիւնն ու գործունէութիւնը կորսնցուցած չէր: Անհամար վտանգներ ու աշխատութիւններ կրելէն ետեւ՝ Գալիֆունիայի մեծ ցամաքակղզին գտաւ եւ զանիկա նոր Սպանիայէն բաժնող խորշին մեծ մասը պարտեցաւ, որն որ մինչեւ հիմայ Գորդեզի ծով կը կոչուի: Աս նոր գաւառին գիււար՝ Սպանիայի երկիրները շատ ընդարձակեց, եւ եթէ ուրիշ մէկը գտած ըլլար, անունն անմահացընելու բաւական էր. բայց Մեքսիկոյի պէս տերութեան մը աշխարհակալին փառքը շատ չէր կրնար աւելցընել: Ասով Գորդեզ տհաճելով՝ մեկալ կողմանէ ալ Մեքսիկոյի կառավարներուն շարունակ իրեն դէմ դնելէն սերտը վերաւորելով՝ միտքը դրաւ որ ետ քաշուի: Աւելի անոր կը ցաւէր որ իր տիրած երկրին մէջ, որն որ այնչափ հեղ իր արիւնովն ուսողած էր, իրեն պատշաճ պատիւ ու

յարգութիւն մը չէին ցուցընէր: Թշնամեացը չարութիւնն եւ իր տհաճութիւնն օրէ օր աւելնալով՝ աս վիճակն սկսաւ իրեն անտանելի ըլլալ, մանաւանդ որ ձիւքերն զապեցընելու նշանաւոր գործքեր չգտնելով՝ թշնամեացը ցածութիւնն աւելի եւս կը զգար: Վերջապէս աս նուաստութեան չկրնալով համբերել՝ 1540ին Սպանիա դարձաւ:

Աս հեղ առջի անգամուան պէս փառաւորութեամբ ու շքով չերեւցաւ եւ ոչ ալ իրեն պարծանաց ընկերները հետն ունէր. հապա բախտէն հալածուած մարդու մը պէս իր հայրենիքը մտաւ: Թէպէտ թագաւորէն մեծ պատուով ու փառքով ընդունելութիւն գտնելու յոյս չունէր, բայց չէր ալ կարծեր որ իր ծառայութիւնները բոլորովին մոռցուած ըլլան: Ուստի եւ արքունեաց մէջ գտած ցուրտ ընդունելութենէն սերտը սաստիկ վերաւորեցաւ: Բայց թագաւորին ցուցուցած պաղութենէն աւելի՛ պաշտօնեաներուն ընթացքը զինքը կը վշտացընէր: Ասոնք իրեն հետ չէ թէ միայն անտարբերութեամբ հապա արհամարհանօք ու դուռողութեամբ կը վարուէին: Աս անձնասէր մարդիկ կը մտածէին որ Գորդեզ արգէն տարիքն առած ըլլալով՝ ալ տերութեան օգտակար չիկրնար ըլլալ. դարձեալ նոյն ատենները Բիզարրոյ ու Ալմալրոյ Բերուի ոսկերեր երկիրները գտած ըլլալով Մեքսիկոյի գիւտն աչքերնուն ալ մեծ բան մը չէր երեւար: Իսկ ուրիշ նոր գիւտեր ընելու համար երիտասարդ անձինք հարկաւոր էին: Այսպիսի մտածմունքներով զԳորդեզ երեսէ ձգեցին, որով անոր թշնամիները յաղթանակելով՝ զինքը պաշտօնէն վար առնել տուին:

Գորդեզ իր կենաց վերջին ժամանակները պաշտօնեց ու Ամերիկայի խորհրդեան երկայն ու անօգուտ աղերսագիրներ ու բողբոքներ ընելով անցուց. բայց իր գանգատները մտիկ ընող չեղաւ ու իր ան-

ցեալ ծառայութեանց վտասելով բրած բողբոջներուն ոչ ոք ահանջ դրաւ: Ամերիկայի դործոց վրայ եղող երեւելի պաշտօնատեսարբ իր արդար խնդիրները միշտ մերժեցին, ուստի եւ չկրցաւ իր ուղած կառավարութիւնը ձեռք բերել եւ տեսաւ որ իր աշխատութեանց պտուղներն ուրիշները յափշտակեցին: Արդէն տարիքն առած ու երիաստարդութեան բոցը մարած էր. շարունակ արտմալից մտածութիւններն ալ զինքը հիւժեղով՝ կեանքը կարճեցուցին: Կը պատմուի որ օր մը Գորդեղ ժողովուրդը ձեղքելով՝ կայսեր կառքին մօտիկնալ ուզեց, եւ լսեց որ կայսրը զինքը չճանչնալ ձեւացընելով՝ բարձր ձայնով մը քովինին հարցուց թէ Ան մարդն ո՞վ է: Ըսէ կայսեր, պատասխանեց Գորդեղ, որ ան մարդն է, որն որ Տայրերէդ ժառանգած քաղաքներէդ աւելի՝ քեզի տէրութիւններ տուաւ: Ասիկայ ստոյգ է շատ յարմար պատասխան էր, բայց կայսեր շնորհաց մէջ մտնելու չէր ծառայեր:

Եթէ տարի ասանկ ողորմելի կեանք մ'անցընելէն ետեւ՝ ապերախտութիւնն աս ազնուական սիրտը ջախջախեց. Գորդեղ 1547ին Գեկտեմբերի 2ին, 62 տարեան մեռաւ: Նախանձը մահուան հետ դադարեցաւ. իրեն մեծ փառաւորութեամբ թաղում ըրին. իսկ մարմինը Մեքսիկոյ տարուեցաւ եւ իր շինել տուած Յիսուսի հիւանդանոցին մատուռը թաղեցաւ:

Գորդեղ երկու անգամ կարդուեցաւ, առջի անգամ Գուպա կղզին. բայց Մեքսիկոյի աւնուելէն քիչ մը վերջը ամուսինը մեռնելով՝ Պէյարի դքսին քոյրն առաւ, որմէ որդի մ'ունեցաւ. սակայն քանի մը սերունդ ետք արու զաւակ չմնալով՝ Գորդեղ աւնունը մարեցաւ:

Գորդեղէն յառաջ իր սիրելի ու ներքին բարեկամներուն գրեթէ ամէնքն ալ մեռած էին. Ալեքսուկուէզ տէ Լէոն, Մորլա եւ Էսքալենդէ՝ Մեքսիկոյ

առնուելէն յառաջ մեռան. Սանտովային կանխահաս մահը քիչ մը յառաջ պատմեցինք. նոյնպէս Օլեոն իր ապտամբութեան զոհ ըլլալն ալ վերը յիշուեցաւ. քաջն Ալվարատոյ ալ խեղճ վախճան մ'ունեցաւ, ձին զինքը ահագին վիճ մը դահապիժեց, ուսկից կտոր կտոր եղած մարմինը կրցան հանել:

Գորդեղին վարուց պատմութիւնն ան աստիճանի արտաքոյ կարգի եւ նշանաւոր դէպքերով լեցուն է, որ մարդ կը կարծէ թէ բանաստեղծի մը վառվռուն երեւակայութեան ծնունդն ըլլայ: Արա-Գրուզի առջեւ իր նաւատորմիղն այրելը, յանդգնութեամբ Մեքսիկոյ մտնելը, Մոնդեղուման իր մայրաքաղաքին մէջ դերի բռնելը, Նարվաեղին յաղթելն, Օրումպայի պատերազմը եւ Մեքսիկոյի պաշարումը՝ զարմանալի ու տարօրինակ դէպքերու շարք մըն են: Շատ քիչ մարդ կը դոնուի՝ որ անոր պէս կարող ըլլայ միացընել իր վրան դժուարին պարագաներու մէջ իմաստուն խորհուրդներ յղանալը, միտքը դրած բանին հասնելը՝ ճարպիկութեամբ միջոցներ բանեցընելը եւ յաջողութեամբ կատարելը: Բանակցութեանց ու դաշնադրութեանց մէջ արտաքոյ կարգի մեծ ճարպիկութիւն մ'ունէր եւ զիմացինին տկար կողմն աղէկ դիտելով՝ միշտ իր օգտին եւ իր գործոցը յաջողելուն կը բանեցընէր: Նոր Աշխարհքին բոլոր աշխարհակախներուն մէջ ամենէն աւելի միտքը կրթուած եւ ուսեալ մարդն էր. եւ իր Սպանիա խրկած թղթերուն ոճէն կ'իմացուի որ պղտիկուց ճարտասանութեան արուեստն աղէկ սորված էր եւ համալսարանին մէջ կեցած երկու տարին պարսպ անցուցած չէր:

Առանձնական վարմանը մէջն ալ շատ նշանաւոր էր. բարեկամութիւնը հաստատուն ու անկեղծ, սիրտն ալ ազնուական ու վեհ: Ոմանք զինքն իբրեւ անգութ կը մեղադրեն: Ստոյգ է երբեմն սաստիկ խրատութիւն կը բանեցընէր, բայց իր դոնուած պարա-

գաները մտածողը կրնայ իմանալ թէ շատ հեղ սյւ-
աղջ չէր կրնար ո՛չ իր ղենուորաց հրահանգն աղէկ
պահել եւ ո՛չ ալ ղենքը պաշարող կատաղի ու պա-
տերազմասէր աղջերը զսպել ու վախցընել: Աուարի-
մնծիքը տանջանքի տալն ստուգիւ մեղադրելի դործք
մըն էր եւ ամենեւին ջատագովուելու տեղ մը չունի:
Բայց ո՞ր երեւելի դիւցազն իր կենացը մէջ բժեր ու
պիտուութիւններ չունի: Նոյնպէս իր առանձնական
կենաց մէջ ալ շատ դէպքեր կան՝ որոնք քրիստո-
նէականքը չեն, ինչպէս է առանձինն՝ Մարինային
հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

Փետնանդ Գորգէղի անունն Ամերիկայի աշխար-
հակայնեւուն մէջ միշտ իբրեւ Չահ մը պիտի փայլի:
Իր ըրած արտաքոյ կարգի ծառայութիւններն՝ իր
զիւտն փառաւոր յաղթանակի պատկ են: Եւ սակայն
այսպիսի մեծ գործոց ու ծառայութեանց համար
ի՞նչ հատուցում եղաւ իրեն: Ապերախտութիւն ու
արհամարհութիւն: Կարողու ե. անանկ վարուեցաւ
Գորգէղին հետ, ինչպէս որ Փերդինանդ թագաւորը
կողմքոսի հետ վարուած էր: Երկուքն ալ մերժուե-
ցան իրենց ժամանակուան թագաւորներէն՝ որոնք
փուճ կասկածներով անոնց գտած երկիրներուն կա-
ռավարութիւնն ասանկ երեւելի մարդիկներու ձեռքը
տարւ չհամարձակեցան, թէպէտ աս դիւցազունք
ձիրքերնին միայն իրենց հայրենեաց փառաց ու իրենց
թագաւորին պատուոյն համար գործածած էին:

Գորգէղ իր հայրենակիցներէն արհամարհուե-
ցաւ. բայց հպիւ թէ գերեզման մտած էր, իրեն
յարգը ճանչցուեցաւ եւ Ապանիայի պարծանք եղող
երեւելի մարդիկնց մէջ առջի կարգն անցաւ ու միշտ
ալ իր բարձրութեան մէջ պիտի մնայ:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423409

Յ Ա Ն Կ

ժԸ .	Սպանիացիք շատ կորստով քաղքէն ետ կը քաշուին : — Օգոստոսյի պատերազմը : . . .	195
ժԹ .	Գորգէզին Գլասգալա եղած ժամանակը պատահած գէպքերը :	156
Ի .	Գեղեկոյ քաղաքը կը մտնեն : — Գորգէզ զանազան փոքր արշաւանքներ կ'ընեն : . . .	163
ԻԱ .	Գորգէզին ղէմ դաւաճանութիւն մը : — Նաւերուն ջուր ձգուիլը : — Պաշարումը կը սկսի : . . .	174
ԻԲ .	Մէքսիկոյի պաշարման պատմութիւնը : — Սպանիացիք յարձակում մը կ'ընեն ու կը յաղթուին :	179
ԻԳ .	Կուադիմոնին գերի կը բռնուի : — Մէքսիկոյի առնուիլը :	188
ԻԴ .	Մէքսիկոյ առնուելէն ետքը պատահած գէպքերը :	197
ԼԵ .	Հոնտուրասի արշաւանքը : — Գորգէզ Սպանիա կու գայ :	205
ԼԶ .	Գորգէզ նոր արշաւանքներ կ'ընեն ու Գալիֆոռնիան կը գտնէ : — Նորէն Սպանիա կը դառնայ : — Իր մահը :	211

21.921